

Հայաստանի e-Գիտության Հիմնադրամ
(Armenian e-Science Foundation)

և

Երևանի Ֆիզիկայի Ինստիտուտ

Մարինա Գրիգորյան, Տաթևիկ Պողոսյան

Ուժեղ փոխազդեցությունների ֆիզիկայի հիմունքները

ԵՐԵՎԱՆ
2006 թ

Բովանդակություն

էջ

§1 Ներածություն: Ինչպե՞ս է տիեզերքը կազմակերպված.....	3
§ 2 Տարրական մասնիկների ֆիզիկայում օգտագործվող չափման միավորները ...	4
§ 3 Ուժեղ փոխազդեցություններ (ՈւՓ): Հադրոններ, նրանց հատկությունները: ՈւՓ–ի պահպանման օրենքները.....	7
§ 4 Քվարկներն և գլուոններն որպես ուժեղ փոխազդող նյութի տարրական բաղադրիչներ	13
§ 5 Նյութի նոր, էքստրենալ գերխիտ և գերտաք վիճակ՝ Քվարկ–Գլյուոնային Պլազմա (ՔԳՊ)	16
§ 6 Մասնիկների ու իոնների արագացուցիչները որպես գործիք ՈւՓ-ի լաբորատոր ուսումնասիրության համար.....	18
§ 7 ՔԳՊ-ի որոնումը ՌԻՇԻԲ (ուլտրառեյատիվիստիկ ծանր իոնների բախումներ) փորձերում.....	21
§ 8 Մասնիկների դետեկտորներ	23
§ 9 CERN-ի NA60 գիտափորձը: 158A ԳէՎ էներգիայով In-In կենտրոնական բախումների տվյալների վերլուծությունը	25
Շնորհակալություններ	32
Գրականություն	33

§ 1 Ներածություն: Ինչպե՞ս է տիեզերքը կազմակերպված

Իր էվոլյուցիայի հազարավոր տարիների ընթացքում Հոմո սապիենսը (մարդ բանականը) անընդմեջ ձգտել է ներթափանցել շրջապատող աշխարհի էության մեջ, պատշաճ մեկնաբանություն տալ բնության տարբեր երևույթներին և ներգործել դրանց վրա: Սակայն, իր որոնումներում բախվելով անհաղթահարելի դժվարությունների, նա դիմում է կրոնին՝ պաշտելով անըմբռնելի և առեղծվածայինը: Հին հունական պանթեոնի աստվածները դեկավարում էին կրակը, շանթը, փոթորիկը, երկրաշարժը և բնության այլ երևույթներ: Միևնույն ժամանակ հին հույները սկիզբ դրեցին բնության արատրակտ ուսումնասիրություններին՝ ներմուծելով նյութի տարրերի և բաղադրիչների գաղափարներ: Հայտնի հույն փիլիսոփա Դեմոկրիտոսը, որն ապրել է մ.թ.ա. IV դարում, ասել է. «Վերջավոր քանակությամբ բաժանումներից հետո գալիս է մի սահման, որից հետո բաժանումը դառնում է այլևս անհնարին: Ողջ մատերիան կառուցված է անտեսանելի մասնիկներից, որոնց անվանում ենք “ատոմներ”», – հունարենից “ատոմ” “անբաժանելի”:

Սակայն բնության բուն գիտական հետազոտությունները սկսվեցին միայն 17–րդ դարում՝ անհրաժեշտ սարքերը հնարելու և ստեղծելու շնորհիվ:

Ատոլադիտակներով զինված «բանականը» հայտնաբերեց, որ անզեն աչքի համար տեսանելի երկնքում առկայծող աստղերը և մյուս օբյեկտները միլիարդավոր գալակտիկաներով, աստղերով, մոլորակներով, գազային միգամածություններով և այլնով բնակեցված անսահման մեծ Տիեզերքի միայն մի չնչին մասն են կազմում:

Մյուս կողմից, գիտական միտքը սևեռվեց դեպի նյութի ներքին կառուցվածքի փորձարարական ուսումնասիրությունները, որոնց արդյունքում 19–20–րդ դարերում հայտնաբերվեցին ատոմը, նրա միջուկը, տարրական մասնիկները և նյութի այլ բաղադրիչ տարրերը:

Ինչքան էլ ապշեցուցիչ թվա, բնության այս ամբողջ բազմազանությունը և շրջապատում դիտարկվող երևույթները կազմավորվում ու դեկավարվում են ընդամենը 4 տեսակի ուժերի կողմից: Դրանք են՝ ուժեղ, էլեկտրամագնիսական, թույլ և գրավիտացիոն ուժերը: Այս ուժերից երեքը՝ ուժեղը, էլեկտրամագնիսականը և գրավիտացիոնը, կարելի է անվանել նյութը “կազմավորող” ուժեր, իսկ թույլը՝ “տրոհող”: Ունենալով ֆիզիկական տարբեր բնույթներ՝ այդ ուժերը ազդում են տարբեր հեռավորությունների վրա:

Ուժեղ փոխազդեցությունները պայմանավորում են հադրոնների միջև փոխազդեցությունը (տես § 3)՝ պահելով պրոտոնները և նեյտրոնները միջուկներում: Նրանք պարփակում են ուժեղ փոխազդող նյութի տարրական բաղադրիչները՝ քվարկները և գլյուոնները, բարիոններում և մեզոններում (տես § 4): Ուժեղ փոխազդեցության ուժերի ազդեցության տիրույթը սահմանափակվում է մի քանի 10^{-13} սմ–ով:

Էլեկտրամագնիսական փոխազդեցության ուժերը ունեն անսահման ազդեցության տիրույթ: Նրանք կապում են էլեկտրոնները և միջուկները ատոմների մեջ, ատոմները՝ մոլեկուլների մեջ և “սոսնձում են” մոլեկուլները մեկը մյուսին՝ կազմավորելով նյութի պինդ, հեղուկ և գազային ագրեգատային վիճակներ: Մակրոսկոպիկ երևույթների (օրինակ՝ շփում և առաձգականություն) մեծամասնությունը պայմանավորված է հենց էլեկտրամագնիսական փոխազդեցություններով:

Համապատասխան իր անվան` թույլ փոխազդեցությունն ավելի թույլ է, քան ուժեղը և էլեկտրամագնիսականը: Այս փոխազդեցությունը պատասխանատու է նյութի ռադիոակտիվության համար, և ի գորու է փոխարկել մի մասնիկը մեկ այլի. օրինակ` նեյտրոնը` պրոտոնի, պրոտոնը` նեյտրոնի: Թույլ փոխազդեցության ուժերը կարգավորում են արեգակի այրման պրոցեսը` ապահովելով մեր մոլորակը կյանքի գոյության համար անհրաժեշտ էներգիայով:

Չորս փոխազդեցության ուժերից ամենաթույլը գրավիտացիոնն է: Ունենալով շատ փոքր ուժգնություն (տես աղյուսակ 1.1) և ուղիղ համեմատականորեն կախված լինելով փոխազդող մարմինների զանգվածներից` նա աննշան է ազդում տարրական մասնիկների վրա` համեմատած մյուս ուժերի հետ: Միևնույն ժամանակ, ազդելով անսահման մեծ հեռավորությունների վրա, հենց գրավիտացիոն ուժն է ապահովում մոլորակների, աստղերի, գալակտիկաների և այլ մեծ մասշտաբների տիեզերական օբյեկտների փոխադարձ ձգողականությունը և ղեկավարում դրանց հարաբերական շարժումը:

Բնության ուժերը		
Փոխազդեցության տեսակ	Ազդեցության տիրույթը	Ուժգնությունը 10^{-13} սմ հեռավորության վրա համեմատած ուժեղ փոխազդեցության հետ
Ուժեղ	10^{-13} սմ-ի կարգի	1
Էլեկտրամագնիսական	Անսահման	10^{-2}
Թույլ	10^{-16} սմ-ից փոքր	10^{-13}
Գրավիտացիոն	Անսահման	10^{-38}

Աղյուսակ 1.1 Բնության չորս ուժերի ազդեցության տարածման տիրույթները և ուժգնությունները:

§ 2 Տարրական մասնիկների ֆիզիկայում օգտագործվող չափման միավորները

Ներատոմական մասնիկների չափսերը, լիցքը և զանգվածը այնքան փոքր են, որ միավորների ստանդարտ համակարգը խիստ անհարմար է կիրառել նրանց չափման համար: Փոխարենը ֆիզիկոսների կողմից ներմուծվել է համապատասխան միավորների համակարգ: Այս համակարգը նկարագրված է ստորև:

Լիցքի միավորը

Լիցքի միավորը`  $e$ -ն, հավասար է պրոտոնի լիցքի մեծությանը, որի արժեքը` արտահայտված կուլոններով, հետևյալն է`

$$e = 1.602 \times 10^{-19} \text{ Կլ} \quad (2.1)$$

Այս միավորում a մասնիկի լիցքը` q_a -ն, տրվում է

$$q_a = Q_a / e \quad (2.2)$$

առնչությամբ, որտեղ Q_a -ն a մասնիկի լիցքն է արտահայտված Կլ-ով : Օրինակ՝ e -ի միավորներով էլեկտրոնի լիցքը հավասար է -1 , պրոտոնինը՝ $+1$:

Երկարության միավորը

Ներատոմական ֆիզիկայում օգտագործվող երկարության միավորն է

$$\text{Ֆեոմին (Ֆմ)}. 1 \text{ Ֆմ} = 10^{-13} \text{ սմ}$$

ի պատիվ իտալացի ֆիզիկոս Էնրիկո Ֆերմիի (1901–1953):

Ժամանակի միավորը

Տարրական մասնիկների ֆիզիկայում ժամանակի միավորն է

$$\text{վայրկյանը (վ)}$$

Էներգիայի միավորը

Միկրոսկոպիկական մակարդակում էներգիայի և աշխատանքի մեծությունների չափման միավորն է

$$\text{էլեկտրոնվոլտը (էՎ)}$$

1 էՎ-ն այն էներգիան է, որը ձեռք է բերում էլեկտրոնը՝ անցնելով 1 Վ պոտենցյալնե – ռի տարբերություն:

Էլեկտրոնվոլտի և ջոուլի միջև կապը ստացվում է ելնելով $1 \text{ Ջ} = 1 \text{ Վ} \times 1 \text{ Կլ}$ առնչությունից և (2.1)–ից

$$1 \text{ էՎ} = 1e \times 1 \text{ Վ} = 1.602 \times 10^{-19} \text{ Ջ}$$

Տարրական մասնիկների բարձր էներգիաների ֆիզիկայում օգտագործվում են էՎ-ի ավելի բարձր կարգերը՝ **կիլո-էլեկտրոնվոլտը** (ԿէՎ), $1 \text{ ԿէՎ} = 10^3 \text{ էՎ}$, **մեգա-էլեկտրոնվոլտը** (ՄէՎ), $1 \text{ ՄէՎ} = 10^6 \text{ էՎ}$, **գիգա-էլեկտրոնվոլտը** (ԳէՎ), $1 \text{ ԳէՎ} = 10^9 \text{ էՎ}$, **տերա-էլեկտրոնվոլտը** (ՏէՎ), $1 \text{ ՏէՎ} = 10^{12} \text{ էՎ}$:

Մակերեսի միավորները

Լայնորեն կիրառվող մակերեսի միավորներն են

$$\text{Ֆմ}^2 \text{-ն և բարնը (բ)}. 1 \text{ բ} = 100 \text{ Ֆմ}^2$$

Օգտագործվում են նաև բարնի ավելի ցածր կարգեր՝ **միլի-բարնը** (մբ), $1 \text{ մբ} = 10^{-3} \text{ բ}$, **միկրո-բարնը** (մկբ), $1 \text{ մկբ} = 10^{-6} \text{ բ}$, **նանո-բարնը** (նբ), $1 \text{ նբ} = 10^{-9} \text{ բ}$ և **պիկո-բարնը** (պբ), $1 \text{ պբ} = 10^{-12} \text{ բ}$:

Մասնիկի զանգվածի (m) և եռաչափ իմպուլսի (p) միավորները բխում են հարաբերականության հատուկ տեսության հավասարումից, որը միմյանց է կապում՝ էներգիան, իմպուլսը և զանգվածը:

$$E^2 = p^2 c^2 + m^2 c^4$$

որտեղ c -ն լույսի արագությունն է վակուումում:

Քանի որ այս հավասարման երկու կողմն էլ ունեն միևնույն չափողականությունը, հետևում է, որ

$$\boxed{\text{իմպուլսի չափման միավորն է էՎ } c^{-1}, \text{ զանգվածինը՝ էՎ } c^{-2}}$$

c = 1, ħ = 1 և k = 1 համակարգի ներմուծումը

Մասնիկների ֆիզիկայում կիրառվող բանաձևերը իրենցից ներկայացնում են բարդ արտահայտություններ, որոնք ընդգրկում են բազմաթիվ սիմվոլներ: Հատկապես հաճախ հանդիպում են *c*-ն (լույսի արագությունը), *ħ*-ը (Պլանկի հաստատունը) և *k*-ն (Բոլցմանի հաստատունը): Հավասարումները ավելի դյուրին և մատչելի ներկայացնելու նպատակով ֆիզիկոսները "որդեգրել" են հետևյալ պայմանավորվածությունը (համաձայնությունը)

$$\boxed{c=1, \hbar=1 \text{ և } k=1} \tag{2.3}$$

Բացի հավասարումները պարզեցնելուց, այս պայմանավորվածությունը մտցնում է հետաքրքիր հարաբերակցություն ժամանակի, տարածության, էներգիայի և ջերմաստիճանի միջև:

Լույսի արագությունն արտահայտված ֆերմիներով և վայրկյաններով հետևյալն է՝

$$\boxed{c = 299\,792\,458 \times 10^{15} \text{ ֆմ վ}^{-1}} \tag{2.4}$$

Քվանտային մեխանիկայի մասնիկաալիքային երկակիությունն արտահայտվում է հետևյալ առնչությամբ ֆոտոնի էներգիայի (*E*) և ալիքի երկարության (*λ*) միջև՝

$$\text{որտեղ } \boxed{E = 2\pi\hbar c / \lambda} \quad \boxed{\hbar = 6.583 \times 10^{-16} \text{ էՎ}} \tag{2.5}$$

Բոլցմանի *k* հաստատունը՝ կարելի է արտահայտել հետևյալ կերպ.

$$\boxed{k = R/N_A = 8.617 \times 10^{-5} \text{ էՎ K}^{-1}} \tag{2.6}$$

որտեղ *R*-ը ունիվերսալ գազային հաստատունն է իսկ *N_A*-ն՝ Ավոգադրոյի թիվը: (2.4), (2.5) և (2.6)-ից երևում է, որ (2.3) պայմանավորվածությունը թույլ է տալիս տարածության, ժամանակի, էներգիայի և ջերմաստիճանի չափման միավորներն արտահայտել միայն մեկ չափման միավորի միջոցով: Այնուամենայնիվ, պրակտիկայում օգտագործվում են հետևյալ միավորները՝ էլեկտրոն-վոլտն և նրա բազմապատիկները, ֆերմին, բարնը և վայրկյանը: Ստորև բերում ենք լայն տարածում գտած մի քանի առնչություններ:

ħc = 1 = 197.327 ՄէՎ-ից ստանում ենք որ

$$\boxed{1 \text{ ՄէՎ} = 5.068 \times 10^{-3} \text{ ֆմ}^{-1} \text{ և } 1 \text{ մբ} = 2.568 \text{ ՉէՎ}^{-2}} \tag{2.7}$$

իսկ *k* = 1 և (2.6)-ից ստացվում է, որ

$$\boxed{1 \text{ էՎ} = 11605 \text{ K}} \tag{2.8}$$

Խնդրի լուծման ընթացքում ֆիզիկոսները օգտագործում են (2.3) համաձայնությունը: Սոսկ վերջնական արդյունքում է կատարվում վերադարձ

(օգտագործելով (2.7)–ի և (2.8)–ի նման հակադարձ առնչություններ) տվյալ մեծության չափման սովորական միավորին:

§ 3 Ուժեղ փոխազդեցություններ (ՈւՓ): Հադրոններ, նրանց հատկությունները: ՈւՓ–ի պահպանման օրենքները

Ինչպես արդեն ասվել է նախորդ պարագրաֆում, ՈւՓ–ի տարածման տիրույթը սահմանափակվում է մի քանի ֆերմիի և ավելի փոքր կարգերի ներմիջուկային տարածություններով: ՈւՓ–ում պրոցեսներն ընթանում են շատ արագ՝ 10^{-23} վ–ի սահմաններում: Այժմ անցնենք ՈւՓ–ի հատկությունների ավելի մանրամասն ներկայացմանը:

Հադրոններն (հունարենից “hadros” – ուժեղ, պինդ) այն մասնիկներն են, որոնք մասնակցում են ուժեղ փոխազդեցություններում: Ներկայումս բացահայտված են ավելի քան երկու հարյուր հադրոններ: Բոլոր հայտնի մասնիկների՝ այդ թվում հադրոնների ցանկը և դրանց հատկությունների տեսությունը հրատարակվում է ամեն երկու տարին մեկ փաստա կոչված Մասնիկների Տվյալների Խմբի կողմից: Աշխատանքում օգտագործված բոլոր տվյալները վերցված են այդ խմբի 2004 թ–ի հրատարակությունից (հղում[1]):

Հադրոններն ունեն մի շարք քվանտային բնորոշիչներ

Սպին: Մենք ենթադրում ենք, որ ընթերցողը ծանոթ է այս քվանտային մեծության հետ, որը մեկնաբանվում է որպես մասնիկի ներքին անկյունային մոմենտ: Հադրոնները բաժանվում են երկու մեծ խմբերի՝ բարիոնների (հունարենից “barys” – ծանր) խումբ և մեզոնների (հունարենից “mesos” – միջին, միջանկյալ) խումբ: Բոլոր բարիոնները (օրինակ նեյտրոնը կամ պրոտոնը) ֆերմիոններ են, այսինքն նրանք ունեն կիսամբողջ սպին, իսկ մեզոնները (պիոնը, կաոնը և այլն)՝ ամբողջ սպինով օժտված Բոզե մասնիկներ են:

Բարիոնային թիվ: Բոլոր բարիոնները կրում են բարիոնային թիվ (N_B), որը հավասար է +1–ի:

Բուրմունքի թիվ: Կան չորս բուրմունքի թվեր՝ strangeness (S) – տարօրինակություն, charm (C) – հմայք, bottomness (B) – ներքնություն և topness (T) – բարձրագույնություն:

Իզոսպին: Իզոսպինը մի ֆիզիկական մեծություն է, որը մաթեմատիկական անալոգ է սպինի: Իզոսպինը մտցվել է գերմանացի ֆիզիկոս Վերներ Հայզենբերգի (1901–1976) կողմից՝ բացատրելու այն փաստը, որ ուժեղ փոխազդեցությունների ուժգնությունը նույնն է ինչպես երկու պրոտոնների կամ նեյտրոնների միջև, այնպես էլ պրոտոնի ու նեյտրոնի միջև, ի տարբերություն էլեկտրամագնիսական փոխազդեցությանը, որը կախված է փոխազդող մասնիկների էլեկտրական լիցքից: Հայզենբերգի մտհաղացումն այն էր, որ ըստ էության պրոտոնը և նեյտրոնը միևնույն մասնիկի՝ իզոսպին $1/2$ ունեցող նուկլոնի, երկու վիճակներն են: Պրոտոնը համապատասխանում է նուկլոնի «իզոսպին վերև» վիճակին (այսինքն իզոսպինային տարածությունում երրորդ առանցքի (z –առանցքի) վրա պրոյեկցիան հավասար է $+1/2$), իսկ նեյտրոնը՝ «իզոսպին ներքև» վիճակին ($-1/2$ պրոյեկցիա): Ընդհանուր

առմամբ I իզոսպինին համապատասխանում է $2F+1$ հատ լիցքային վիճակ (կամ երրորդ առանցքի վրա $2F+1$ հատ պրոյեկցիա) և ասում են, որ այդ վիճակները կազմում են I իզոսպինի $2F+1$ մուլտիպլետ: Օրինակ π^+ , π^0 և π^- մեզոնները (տես ստորև) ներկայացնում են $F=1$ իզոսպինով պիոնի $I_3=+1, 0$ և -1 պրոյեկցիաները: Կարելի է նաև ասել, որ այս երեք պիոնները իրենցից ներկայացնում են իզոսպին 1-ի եռյակ:

1953 թ-ին տեսաբաններ Մուրրեյ Գելլ-Մաննը ԱՄՆ-ից (ծնվել է 1929 թ) և Կազուհիտո Նիշիջիման Ճապոնիայից (ծնվել է 1926 թ) առաջարկել են մի բանաձև, որը կապում է հադրոնի էլեկտրական լիցքը նրա իզոսպինի պրոյեկցիայի, բարիոնային լիցքի և տարօրինակության հետ: Ցանկացած բուրմունքի համար այդ բանաձևը ընդհանրացվում է հետևյալ կերպ.

$$q = I_3 + \frac{N_B + S + C + B + T}{2} \quad (3.1)$$

Հադրոններն ունեն նաև հետևյալ հատկություններ՝ լիցքային համալուծություն (*C-համալուծություն*), *C*-համալուծության և իզոսպինային տարածությունում պտույտի կոմբինացա (*G-գործողություն*) և տարածական ինվերսիա (*P-ինվերսիա*):

Անցնենք դրանց մեկնաբանությանը:

C-համալուծություն. Մասնիկների փոխարինումը դրանց հակամասնիկներով կոչվում է լիցքային (կամ *C*) համալուծության գործողություն: *C*-համալուծությունը փոխում է մասնիկի բոլոր բնութագրերի նշանները (ինչպես, օրինակ, էլեկտրական լիցքը, մագնիսական մոմենտը, բարիոնային և բուրմունքային թվերը), բացառությամբ իմպուլսի, սպինի և իզոսպինի: Հետևաբար, եթե a մասնիկն օժտված է միայն վերջին երեք բնութագրերով, ապա a -ն ինքն իր հակամասնիկն է: Այսպիսով, իմաստ ունի խոսել միայն չեզոք a մասնիկի *C*-զույգության մասին: Չեզոք պիոնը հենց այդպիսի մասնիկ է, որի *C*-զույգությունը հավասար է $+1$ -ի: Եթե a -մասնիկը ունի այլ բնութագրեր, բացի նշված վերջին երեքից, ապա նրա $\bar{a}$ հակամասնիկն ունի հակառակ նշանի բնութագրեր: Նեյտրոնը (n) և պրոտոնը (p) ևս ունեն այդպիսի բնութագրեր: Պրոտոնի համար լիցքը ակնհայտորեն տարբերակում է p -ն և $\bar{p}$ -ն, մինչդեռ նեյտրոնը լինելով էլեկտրականապես չեզոք՝ կրում է բարիոնային թիվ և մագնիսական մոմենտ, որոնք $\bar{n}$ -ի համեմատ ունեն հակառակ նշան:

G-գործողություն: Այժմ քննարկենք *C*-համալուծությունը՝ կոմբինացված իզոսպինային տարածությունում γ -առանցքի շուրջ 180° -ով պտույտի հետ: Այդպիսի պտույտը փոխում է I_3 պրոյեկցիան $-I_3$ -ի, որի արդյունքում օրինակ՝ π^+ -ը դառնում է π^- (և հակառակը): Եթե այնուհետև ազդենք լիցքային համալուծությամբ, ապա այն կվերադառնա π^+ -ի:

Անբուրմունք մեզոններն ունեն *G*-զույգություն, որը տրվում է հետևյալով՝

$$G = (-1)^I C, \quad (3.2)$$

որտեղ I -ն նույն խմբի (մուլտիպլետ) մեզոնների իզոսպինն է, C -ն՝ մուլտիպլետի չեզոք անդամի *C*-զույգությունը: Կարևոր է այն, որ իզոսպինային մուլտիպլետի բոլոր անդամներն ունեն նույն *G*-զույգությունը: Պիոնների համար $F=1$ և $C=+1$, սա խոսում է այն մասին, որ բոլոր երեք պիոններն օժտված են բացասական *G* - զույգությամբ ($G = -1$), ինչպես դա հետևում է (3.2) արտահայտությունից:

P-ինվերսիա: P -ինվերսիան իրենից ներկայացնում է տարածական անդրադարձում: Այդպիսի անդրադարձումներ են, օրինակ, անդրադարձումը $x \rightarrow y$ հարթության նկատմամբ

$$(x, y, z) \rightarrow (x, y, -z);$$

և անդրադարձումը սկզբնակետի նկատմամբ

$$(x, y, z) \rightarrow (-x, -y, -z)$$

Տարբեր մեծություններ տարբեր ձևափոխություններ են կրում P -ինվերսիայի ազդեցությամբ: Օրինակ, բևեռային վեկտորները փոխում են իրենց նշանները, մինչդեռ առանցքային (կեղծ) վեկտորները՝ ոչ: Սկայյար մեծությունները չեն փոխում իրենց նշանները, իսկ կեղծ սկայյարները՝ փոխում են: Բևեռային վեկտորները (առանցքային վեկտորները) ունեն տարածական զույգություն, որը հավասար է $-1(+1)$: Սկայյարները (կեղծ սկայյարները) ունեն P -զույգություն, որը հավասար է $+1(-1)$: Բոլոր հադրոններն ունեն իրենց P -զույգությունները, որոնք որոշվում են փորձի միջոցով: Օրինակ՝ նեյտրոնն և պրոտոնը ունեն դրական P -զույգություն, իսկ π -մեզոնների եռյակը՝ բացասական:

Բացի դրանից, ՈւՓ-ն ինվարիանտ է **ժամանակի (T -) հակադարձման** գործողության նկատմամբ: ՈւՓ-ի ինվարիանտությունը T -հակադարձման նկատմամբ մտցնում է որոշակի հարաբերակցություն ուղղակի (այսինքն՝ $a + b \rightarrow c + d$) և հակադարձ ($c + d \rightarrow a + b$) ռեակցիաների միջև:

T – հակադարձման, C –համալուծության և P -ինվերսիայի կոմբինացիան կոչվում է **TCP-գործողություն**: Գոյություն ունի հայտնի **TCP – թեորեմ**, ըստ որի TCP -գործողությունը իրենից ներկայացնում է ցանկացած փոխազդեցության ճշգրիտ համաչափություն: TCP -գործողությունից բխում են մի շարք հիմնարար հետևանքներ տարրական մասնիկների ֆիզիկայի համար: Դրանցից են, օրինակ, այն, որ մասնիկը իր հակամասնիկը պետք է ունենան հավասար զանգված և կյանքի տևողություն:

Բուրմունքի, բարիոնային թվի և լիցքի քվանտային թվերը ադիտիվ մեծություններ են, այսինքն մասնիկների համակարգի համար այս մեծությունները ներկայացվում են համակարգի մասնիկների համապատասխան քվանտային թվերի հանրահաշվական գումարի տեսքով: Համակարգի $C-$, $P-$, $T-$ և $G-$ զույգությունները ներկայացվում են բաղադրիչների համապատասխան զույգությունների արտադրյալի միջոցով, այսինքն այդ զույգությունները մուլտիպլիկատիվ քվանտային թվեր են: Սպինը և իզոսպինը գումարվում են համաձայն քվանտային մեխանիկայի կանոնների: Օրինակ՝ J_1 և J_2 սպիններով երկու մասնիկներից կազմված համակարգի սպինը ընդունում է հետևյալ արժեքները՝ $|J_1 - J_2|$, $|J_1 - J_2 + 1|$, ..., $J_1 + J_2$:

Այժմ ուսումնասիրենք բարիոնների խումբն ավելի մանրամասնորեն: Այս կիսաամբողջ սպինով հադրոնները բնութագրվում են ըստ հետևյալ հատկանիշների՝ **բուրմունքի թիվ, իզոսպին (I), սպին (J) և P -զույգություն (P)**: Այուսակ 3.1-ում բերված է փորձնականորեն հայտնաբերված բարիոնների գլխավոր հատկությունների դասակարգումը՝ համաձայն հղում [1] –ի:

Այուսակ 3.1-ում թվարկված են միայն բարիոնները: Ակնհայտ է, որ պետք է գոյություն ունենան այդ բարիոնների լիցքային համալուծ վիճակներ, որոնք կոչվում են հակաբարիոններ: $\bar{a}$ հակաբարիոնի և a բարիոնի որոշ բնորոշիչները համընկնում են, իսկ մնացածները ունեն հակադարձ նշաններ: Էներգիան, իմպուլսը, սպինը և իզոսպինը նույնն են a –ի և $\bar{a}$ –ի համար, իսկ էլեկտրական լիցքը, բուրմունքի թիվը, իզոսպինի երրորդ պրոեկցիան, մագնիսական մոմենտը և P -զույգությունը

տարբերվում են նշանով: Մինչ այսօր միայն մի քանի հակաբարիոն է դիտարկվել փորձնականորեն: Դրանցից են հակապրոտոնը և հականեյտրոնը:

N^- և Δ^- բարիոններ ($I = 1/2$ և $3/2$ անբուրմունք բարիոններ)
Հիմնական վիճակներ: $p(1/2^+, 938.27 \text{ ՄէՎ}, \infty)$ և $n(1/2^+, 939.56 \text{ ՄէՎ}, 14 \text{ ր } 45.7 \text{ վ})$
Ռեզոնանսներ: 13 $I = 1/2$ բարիոններ $N(1/2^+, 1440 \text{ ՄէՎ})$ –ից մինչև $N(11/2^-, 2600 \text{ ՄէՎ})$ և 10 $I = 3/2$ բարիոններ $\Delta(3/2^+, 1232 \text{ ՄէՎ})$ –ից մինչև $\Delta(11/2^+, 2420 \text{ ՄէՎ})$
Λ^- բարիոններ ($I = 0$ և $S = -1$ տարօրինակությամբ բարիոններ)
Հիմնական վիճակներ: $\Lambda(1/2^+, 1115 \text{ ՄէՎ}, 2.6 \times 10^{-10} \text{ վ})$
Ռեզոնանսներ: 13 բարիոններ $\Lambda(1/2^-, 1405 \text{ ՄէՎ})$ –ից մինչև $\Lambda(9/2^+, 2340 \text{ ՄէՎ})$
Σ^- բարիոններ ($I = 1$ և $S = -1$ տարօրինակությամբ բարիոններ)
Հիմնական վիճակներ: $\Sigma^+(1/2^+, 1189 \text{ ՄէՎ}, 0.8 \times 10^{-10} \text{ վ})$, $\Sigma^0(1/2^+, 1192 \text{ ՄէՎ}, 7.4 \times 10^{-20} \text{ վ})$ և $\Sigma^-(1/2^+, 1197 \text{ ՄէՎ}, 1.4 \times 10^{-10} \text{ վ})$
Ռեզոնանսներ: 9 բարիոններ $\Sigma(3/2^+, 1382 \text{ ՄէՎ})$ –ից մինչև $\Sigma(?^?, 2250 \text{ ՄէՎ})$
Ξ^- բարիոններ ($I = 1/2$ և $S = -2$ տարօրինակությամբ բարիոններ)
Հիմնական վիճակներ: $\Xi^0(1/2^+, 1314 \text{ ՄէՎ}, 2.9 \times 10^{-10} \text{ վ})$ և $\Xi^-(1/2^+, 1321 \text{ ՄէՎ}, 1.6 \times 10^{-10} \text{ վ})$
Ռեզոնանսներ: 5 բարիոններ $\Xi(3/2^+, 1531 \text{ ՄէՎ})$ –ից մինչև $\Xi(\geq 5/2^+, 2025 \text{ ՄէՎ})$
Ω^- բարիոններ ($I = 0$ և $S = -3$ տարօրինակությամբ բարիոններ)
Հիմնական վիճակներ: $\Omega^-(3/2^+, 1672 \text{ ՄէՎ}, 0.8 \times 10^{-10} \text{ վ})$
Ռեզոնանսներ: Մեկ բարիոն – $\Omega^-(?^?, 2252 \text{ ՄէՎ})$
$\Lambda_c^+, \Sigma_c^+, \Xi_c^+, \Omega_c^-$ բարիոններ ($C = +1$ հմայքով բարիոններ)
Այս խմբի բարիոնները տարբերվում են Λ^- , Σ^- , Ξ^- և Ω^- բարիոններից վերջիններում փոխարինելով $S = -1$ տարօրինակության քվանտային թիվը $C = +1$ հմայքի քվանտային թվով: Λ_c^+ -ով նշանակվում են $I = 0$, $C = +1$ ունեցող բարիոնները՝ $I = 0$ և $S = -1$ բարիոնների անալոգիայով: Σ_c նիշը օգտագործվում է $I = 1$, $C = +1$ բարիոնների համար և այլն:
Հիմնական վիճակներ: $\Lambda_c^+(1/2^+, 2284 \text{ ՄէՎ}, 2 \times 10^{-13} \text{ վ})$, $\Xi_c^+(1/2^+, 2466 \text{ ՄէՎ}, 4.42 \times 10^{-13} \text{ վ})$, $\Xi_c^0(1/2^+, 2471 \text{ ՄէՎ}, 1.12 \times 10^{-13} \text{ վ})$, $\Omega_c^0(1/2^+, 2697 \text{ ՄէՎ}, 0.69 \times 10^{-13} \text{ վ})$
Ռեզոնանսներ: Հղում 1–ը տալիս է 9 հայտնաբերված բարիոններ, որոնք պատկանում են $\Lambda^0(1/2^-, 2593 \text{ ՄէՎ})^+$ –ից մինչև $\Xi_c^-(3/2^-, 2815 \text{ ՄէՎ})$ ընտանիքին
Λ_b^- բարիոններ ($B = -1$ գեղեցկությամբ բարիոններ)
Λ_b^- նշանը օգտագործվում է $I = 0$ և $B = +1$ բարիոնների համար՝ $I = 0$ և $S = -1$ բարիոնների անալոգիայով:
Հիմնական վիճակներ: Հղում [1]– ում նշված է միայն $I = 0$ $\Lambda_b^0(1/2^+, 5624 \text{ ՄէՎ}, 1.229 \times 10^{-12} \text{ վ})$ բարիոնը. Նրա իզոսպինը՝ 0, սպինը՝ 1/2 և բացասական P -զույգությունը կանխագուշակված են տեսականորեն:

Աղյուսակ 3.1. Հադրոնների բարիոնային խումբը: Հիմնական վիճակներն իրենցից ներկայացնում են տվյալ բուրմունքով ընտանիքի ամենաթեթև բարիոնները: a հիմնական վիճակը նշանակված է $a(J^P, m, \tau)$ – ով, որտեղ J – ն սպինն է, P – ն՝ P – զույգությունը, m – ը՝ զանգվածը և τ – ն՝ կյանքի տևողությունը: Ռեզոնանսները նշված են $a(J^P, m)$ – ով: Բոլոր հիմնական վիճակները տրոհվում են թույլ կամ էլեկտրամագնիսական փոխազդեցության

միջոցով: Ռեզոնանսներն իրենցից ներկայացնում են բարիոններ, որոնք տրոհվում են ՌԲՓ – ով: Դեռևս փորձում չհաստատված բնորոշիչները նշված են հարցական նշանով:

Այժմ դիտարկենք մեզոնների խումբը: Մեզոնները դասակարգվում են ըստ հետևյալ բնորոշիչների՝ բուրմունքի թիվ, սպին (J), իզոսպին (I), P -զույգություն, C -զույգություն և G -զույգություն: Վերջին երկու բնորոշիչները ունեն որոշակի արժեք միայն անբուրավետ մեզոնների համար: Հղում [1]– ը տալիս է մեզոնների հետևյալ դասակարգումը:

Անբուրմունք մեզոններ ($S = C = B = 0$)
Հիմնական վիճակներ: $\pi^\pm(1^-(0^-)$, 139.57 ՄէՎ, 2.6×10^{-8} վ) և $\pi^0(1^-(0^+)$, 134.98 ՄէՎ, 8.4×10^{-17} վ)
Ռեզոնանսներ: 65 մեզոններ $\eta(0^+(0^+)$, 547.75 ՄէՎ)–ից մինչև $Y(0^-(1^-)$, 11.019 ՉէՎ)
Տարօրինակ մեզոններ ($S = \pm 1, C = B = 0$)
Հիմնական վիճակներ: $K^\pm(1/2(0^-)$, 493 ՄէՎ, 1.2×10^{-8} վ), $K_S^0(1/2(0^-)$, 0.89×10^{-10} վ) և $K_L^0(1/2(0^-)$, 5.18×10^{-8} վ) (տես նաև տեքստում)
Ռեզոնանսներ: 11 մեզոններ $K^*(1/2(1^-)$, 892 ՄէՎ)–ից մինչև $K_4^*(1/2(4^+)$, 2045 ՄէՎ)
Հնայված մեզոններ ($C = \pm 1$)
Հիմնական վիճակներ: $D^\pm(1/2(0^-)$, 1869 ՄէՎ, 1.04×10^{-12} վ) և $D^0(1/2(0^-)$, 1864 ՄէՎ, 4.1×10^{-13} վ)
Ռեզոնանսներ: 5 մեզոններ $D^*(1/2(1^-)$, 2007 ՄէՎ)–ից մինչև $D_2^*(1/2(2^+)$, 2460 ՄէՎ)
Հնայված, տարօրինակ մեզոններ ($C = S = \pm 1$)
Հիմնական վիճակներ: $D_s^\pm(0(0^-)$, 1968 ՄէՎ, 4.90×10^{-13} վ)
Ռեզոնանսներ: 5 մեզոններ $D_s^{*\pm}(0(?^?)$, 2112 ՄէՎ)–ից մինչև $D_{s2}(0(?^?)$, 2572 ՄէՎ)
Չեղեցիկ մեզոններ ($B = \pm 1$)
Հիմնական վիճակներ: $B^\pm(1/2(0^-)$, 5279 ՄէՎ, 1.67×10^{-12} վ) և $B^0(1/2(0^-)$, 5279 ՄէՎ, 1.5×10^{-15} վ)
Ռեզոնանսներ: Մեկ մեզոն $B^*(1/2(1^-)$, 5325 ՄէՎ)
Չեղեցիկ, տարօրինակ մեզոններ ($B = \pm 1, S = \mp 1$)
Հիմնական վիճակներ: $B_s^0(0(0^-)$, 5369 ՄէՎ, 1.46×10^{-12} վ)
Չեղեցիկ, հնայված մեզոններ ($B = C = \pm 1$)
Հիմնական վիճակներ: $B_c^\pm(0(0^-)$, 6.4 ՉէՎ, 0.46×10^{-12} վ)

Աղյուսակ 3.2 Հադրոնների մեզոնային խումբը: Հիմնական վիճակներն իրենցից ներկայացնում են տվյալ բուրմունքով ընտանիքի ամենաթեթև մեզոնները: a անբուրմունք հիմնական վիճակը նշանակված է $a(I^G, J^P, m, \tau)$ – ով, որտեղ I – ն իզոսպինն է, G – ն՝ G –զույգությունը, J – ն սպինը, P – ն՝ P –զույգությունը, C – ն՝ C –զույգությունը, m – ը՝ զանգվածը և τ – ն՝ կյանքի տևողությունը: Անբուրմունք մեզոնանսները նշված են $a(I^G, J^P, m)$ – ով: Բուրմունքով հիմնական վիճակները նշանակված են $a(I, J^P, m, \tau)$ – ով, իսկ բուրմունքով մեզոնոնները՝ $a(I, J^P, m)$ – ով: Բոլոր հիմնական վիճակները տրոհվում են թույլ կամ էլեկտրամագնիսական փոխազդեցության միջոցով: Ռեզոնանսներն իրենցից ներկայացնում են մեզոններ, որոնք տրոհվում են ՌԲՓ – ով: Դեռևս փորձում չհաստատված բնորոշիչները նշված են հարցական նշանով:

Ի տարբերություն բարիոնների դեպքի, Ադյուսակ 3.2-ը ընդգրկում է ինչպես մեզոններ, այնպես էլ հակամեզոններ: Օրինակ π -ի եռյակը ներկայացված է π^- -ով π^0 և π^+ -ով, որոնք մեկը մյուսի հակամասնիկներն են և π^0 -ով, որի հակամասնիկը հենց ինքն է: Նեյտրալ $S = \pm 1$ ամենաթեթև մեզոնների դեպքը պահանջում է հատուկ բացատրություն: Տվյալ տարօրինակություն ունեցող մեզոններն են $K^0(S = +1)$ -ն և $\bar{K}^0(S = -1)$ - ն: Սակայն փորձում դիտարկվում են ոչ թե դրանք այլ ուրիշ երկու՝ $K_S^0(1/2(0^-), 0.89 \times 10^{-10} \text{ s})$ - և $K_L^0(1/2(0^-), 5.18 \times 10^{-8} \text{ s})$ - մեզոնները: Այս երևույթի մեկնաբանումը հետոյալն է: K_S^0 - և K_L^0 - մեզոնային վիճակները իրենցից ներկայացնում են $K^0(S = +1)$ - և $\bar{K}^0(S = -1)$ - վիճակների կոմբինացիաներ: Լինելով $S = +1$ և $S = -1$ վիճակների խառնուրդներ՝ K_S^0 - և K_L^0 - մեզոնները չունեն տարօրինակության որոշակի արժեք:

Հադրոնների չափսերը և կյանքի տևողությունը:

Հադրոնների չափսերը մեկ ֆերմիի կարգի են: Բոլոր հադրոնները, բացառությամբ պրոտոնի, անկայուն են, այսինքն՝ նրանք տրոհվում են ուրիշ մասնիկների: Անկայուն հադրոնների մեջ ամենաերկարակյացը նեյտրոնն է, որը թույլ փոխազդեցության միջոցով տրոհվում է պրոտոնի, էլեկտրոնի և էլեկտրոնային անտի-նեյտրինոյի (սա կոչվում է նեյտրոնի β - տրոհում): Նեյտրոնի կյանքի տևողությունը 14 ր 45.7 վ է: Մյուս հադրոններն ունեն շատ ավելի կարճ կյանքի տևողություն՝ 10^{-8} -ից մինչև 10^{-24} վ տիրույթում՝ ցուցաբերելով հետևյալ օրինաչափությունը: Բարիոնների և մեզոնների հիմնական վիճակների կյանքի տևողությունը տարածվում է 10^{-8} -ից մինչև 10^{-14} վ: Բացառություն են կազմում նեյտրոնը (տես վերևում), π^0 (8.4×10^{-17} վ) մեզոնը և Σ^0 (7.4×10^{-20} վ) բարիոնը: Ամենակարճ ապրող մեզոններն ու բարիոնները՝ ռեզոնանսները, ունեն 10^{-23} վ-ից կարճ կյանքի տևողություն: Հիմնական վիճակների համեմատաբար երկար կյանքի տևողությունները պայմանավորված են նրանով, որ նրանք տրոհվում են թույլ փոխազդեցությունների միջոցով, որը չի պահպանում մասնիկի իզոսպինը և բուրմունքը: Նեյտրոնը, որը տրոհվում է թույլ փոխազդեցության միջոցով, ունի կյանքի երկար տևողություն, որովհետև տրոհման ժամանակ շատ փոքր էներգիա է անջատվում: π^0 մեզոնի և Σ^0 բարիոնի “արտառոց կարճ” կյանքի տևողության պատճառն այն է, որ նրանք տրոհվում են էլեկտրամագնիսական փոխազդեցության միջոցով, որը շատ ավելի ինտենսիվ է, քան թույլը: Եվ, վերջապես, ռեզոնանսների խիստ կարճ կյանքի տևողությունը պայմանավորված է նրանով, որ վերջիններս տրոհվում են ՈւՓ-ի միջոցով:

ՈւՓ-ի պահպանման օրենքները: ՈւՓ-ն ենթարկվում են մի շարք պահպանման օրենքների, որոնք շատ նպաստում են այս փոխազդեցությունների վերլուծությանն ու համակարգմանը: Պահպանման օրենքների թիվն առավելագույնն է ՈւՓ-ում: Ադյուսակ 1-ի առաջին սյունյակում թվարկված են ՈւՓ-ի համար գործող պահպանման օրենքները: Երկրորդ և երրորդ սյունյակներում բերված են այդ օրենքների իսկությունն էլեկտրամագնիսական և թույլ փոխազդեցություններում:

<i>ՈՒՓ–ի պահպանման օրենքները</i>	<i>Հաղորոնների էլեկտրամագնիսական փոխազդեցություն</i>	<i>Հաղորոնների թույլ փոխազդեցություն</i>
Էներգիա–իմպուլս	<i>այո</i>	<i>այո</i>
Լրիվ անկյունայի մոմենտ	<i>այո</i>	<i>այո</i>
էլեկտրական լիցք	<i>այո</i>	<i>այո</i>
Բարիոնային թիվ	<i>այո</i>	<i>այո</i>
Իզոսպին	<i>ոչ</i>	<i>ոչ</i>
Բուրմունքի թիվ	<i>այո</i>	<i>ոչ</i>
C–ինվարիանտություն	<i>այո</i>	<i>ոչ</i>
G–ինվարիանտություն	<i>ոչ</i>	<i>ոչ</i>
P–ինվարիանտություն	<i>այո</i>	<i>ոչ</i>
T–ինվարիանտություն	<i>այո</i>	<i>ոչ</i>
TCP–ինվարիանտություն	<i>այո</i>	<i>այո</i>

Աղյուսակ 3.3 ՈՒՓ–ի պահպանման օրենքները և այդ օրենքների իսկությունն էլեկտրամագնիսական և թույլ փոխազդեցություններում:

§ 4 Քվարկներն և գլյուոնները որպես ուժեղ փոխազդող նյութի տարրական բաղադրիչներ

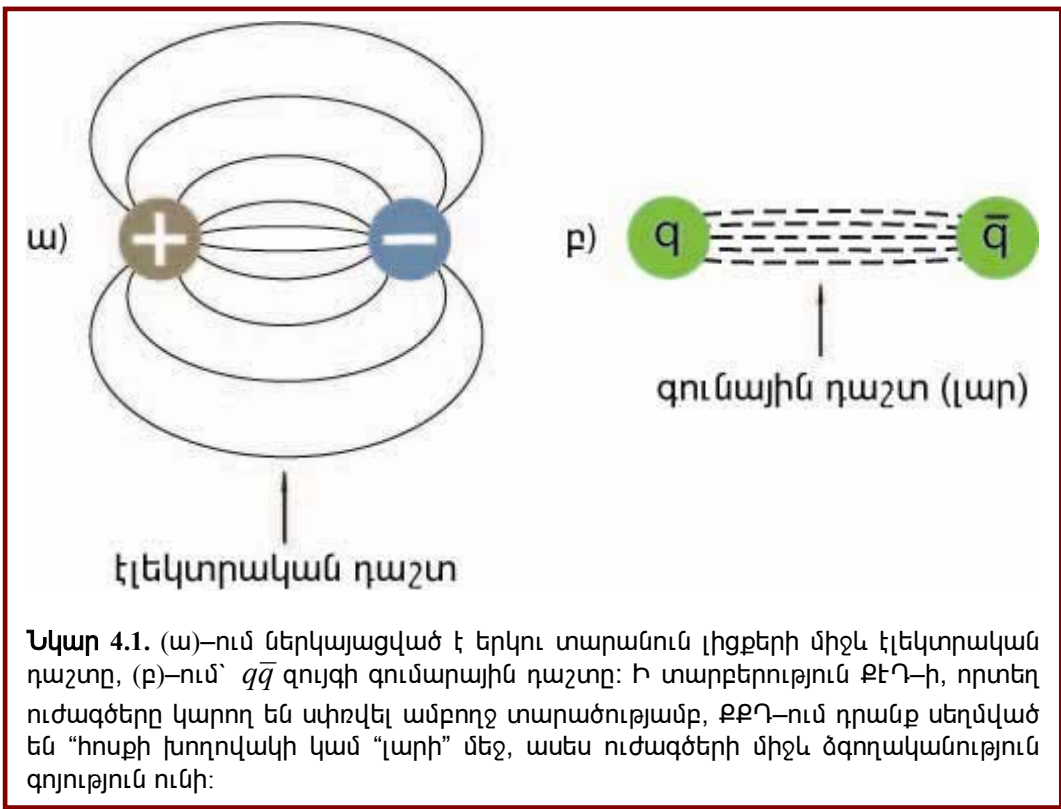
Նախորդ դարի երկրորդ կեսին ստեղծվեցին լիցքավորված մասնիկների հզոր արագացուցիչներ, որոնք թույլ տվեցին հայտնաբերել և ուսումնասիրել քվարկները՝ հաղորոնային նյութի տարրական բաղադրիչները: Քվարկ բառը առաջին անգամ

Անվանում	Նշան	էլեկտրական լիցք	Իզոսպին	Ջանգված ^{*)}	Բուրմունքի թիվ
Up	<i>u</i>	2/3	1/2	1.5 – 4 ՄէՎ	-
Down	<i>d</i>	-1/3	1/2	4 – 8 ՄէՎ	-
Strange	<i>s</i>	-1/3	0	80 – 130 ՄէՎ	<i>Strangeness = -1</i>
Charmed	<i>c</i>	2/3	0	1.15 – 1.35 ԳէՎ	<i>Charm = 1</i>
Bottom	<i>b</i>	-1/3	0	4.1 – 4.4 ԳէՎ	<i>Bottomness = -1</i>
Top	<i>t</i>	2/3	0	174.3±5.1 ԳէՎ	<i>Topness = 1</i>
<i>Բոլոր քվարկները կրում են բարիոնային թիվ հավասար 1/3, սպին 1/2 և դրական P-գույգություն</i>					
<i>Հակաքվարկների բարիոնային թիվը, P-գույգությունը, էլեկտրական լիցքն և բուրմունքի թիվն ունեն հակառակ նշան</i>					
^{*)} Ջանգվածների արժեքներն վերցված են հավելված 1–ից					

Աղյուսակ 4.1 Քվարկների բնութագրիչներ

ներմուծել է Գեյլ–Մաննը: Այն ծագել է Ջեյմս Ջոյսի “Հոգեաց ի Ֆինեգանի” պատմվածքի առեղծվածային մեջբերումից՝ ”Երեք քվարկ Մաստեր Մարկի համար”: Մինչ այժմ հայտնաբերված են 6 քվարկներ, դրանք են՝ up (վերին), down (ներքին), strange (տարօրինակ), charmed (հնայիչ), bottom (ներքին) և top (բարձրագույն): Քվարկների քվանտային թվերն ու զանգվածները տրված են աղյուսակ 4.1– ում: Այդ տարրական բաղադրիչների էլեկտրական լիցքը որոշվում է (3.1) բանաձևի հիման վրա:

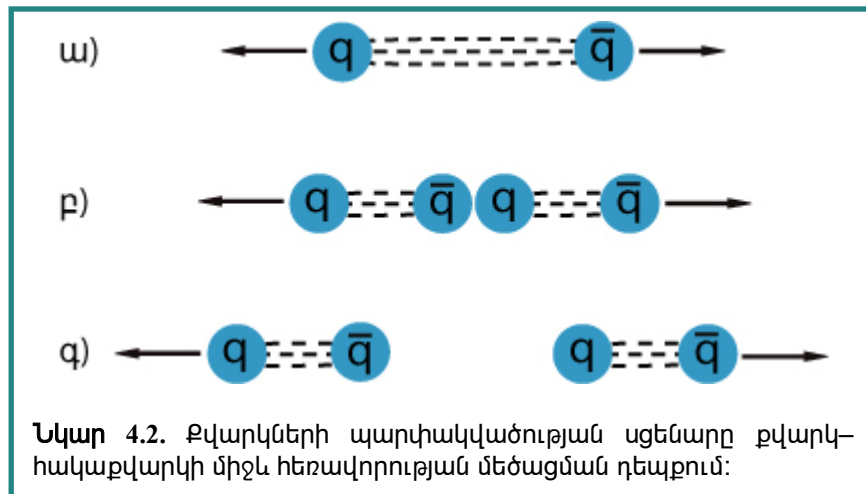
Տեսությունը, որը նկարագրում է քվարկների և գլյուոնների փոխազդեցությունը, կոչվում է Քվանտային Քրոմոդինամիկա (ՔՔԴ): Գլյուոնները զրո զանգվածով, 1 սպինով, $-1/2$ P-զույգությամբ և էլեկտրական լիցք, իզոսպին, բուրմունքային թիվ չկրող մասնիկներ են: Առաջին հայացքից թվում է՝ գլյուոնները շատ մնան են ֆոտոններին, որոնք էլեկտրականապես լիցքավորված մասնիկների միջև էլեկտրամագնիսական փոխազդեցության կրողներն են և, ելնելով այս հանգամանքից, կարելի է անալոգիա մտցնել ՔՔԴ–ի և էլեկտրամագնիսական փոխազդեցությունների քվանտային տեսության՝ Քվանտային էլեկտրադինամիկայի (ՔԷԴ), միջև: Իրոք՝ փոքր հեռավորությունների վրա քվարկների և գլյուոնների միջև փոխազդեցությունը կարող է նկարագրվել ըստ Կուլոնյան պոտենցիալի, շատ փոքր փոխազդեցության հաստատունով, այնպես ինչպես ՔԷԴ–ում էլեկտրականապես լիցքավորված մասնիկների միջև փոխազդեցությունը: Այս վիճակը կոչվում է ՔՔԴ–ի “ուլտրամանուշակագույն կամ ասիմպտոտիկ ազատություն”: Սակայն մեծ հեռավորությունների վրա գունային լիցքի փոխազդեցության պոտենցիալի վարքը խիստ տարբերվում է էլեկտրականից: էլեկտրական փոխազդեցության պոտենցիալը շարունակում է հետևել $1/r$ օրենքին (որտեղ r -ը էլեկտրական լիցքերի միջև հեռավորությունն է), մինչդեռ քրոմոէլեկտրական փոխազդեցության պոտենցիալը աճում է ուղիղ համեմատականորեն քվարկների միջև եղած հեռավորությանը: Մեծ հեռավորությունների վրա, քրոմոէլեկտրական ուժերի այս ինքնատիպ վարքը, պայմանավորված է գլյուոնների ինքնափոխազդեցության ինտենսիվությամբ: Սա գլխավոր տարբերությունն է ՔՔԴ–ի և ՔԷԴ–ի միջև, քանի որ ֆոտոններն էլեկտրականապես չեզոք են, և մեծ հեռավորությունների վրա նրանց միջև

փոխազդեցությունը շատ թույլ է: Քրոմոէլեկտրական փոխազդեցությունների պոտենցիալի գծային աճը հարուցում է այսպես կոչված քվարկների և գլյուոնների պարփակվածությունը, որը նշանակում է, որ ո՛չ քվարկները, ո՛չ գլյուոնները չեն կարող գոյություն ունենալ ազատ վիճակում, և նրանք անապայմանորեն պարփակվում են անգույն հադրոնների մեջ:

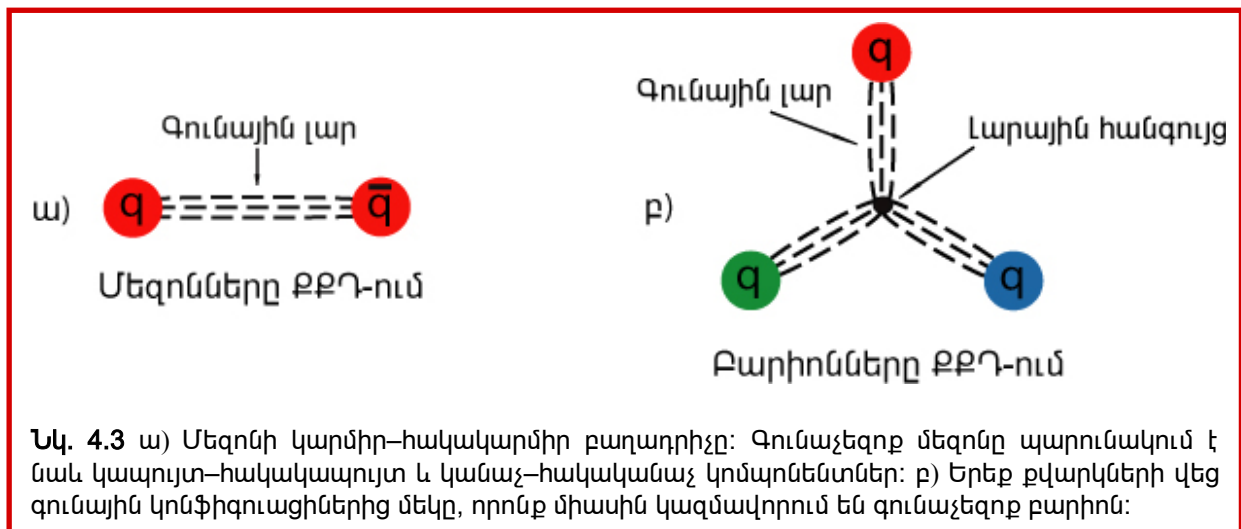
Նկար 4.1-ում ներկայացված է մեծ տարածությունների դեպքում տարանուն էլեկտրական և գունային լիցքերի միջև ա) էլեկտրական և բ) քրոմոէլեկտրական դաշտերի վարքը:

Պարփակվածության երևույթը ներկայացված են նկար 4.2-ում: Երբ քվարկ-հակաքվարկ ($q\bar{q}$) զույգի միջև լարը ձգվում է (Նկար 4.2ա), այն դառնում է

էներգետիկորեն նախընտրելի ծնելու քվարկային զույգ “լարի կտրումից” (տրոհումից (Նկար 4.2բ)), որը հետագայում բերում է մեկ հադրոնից երկու հադրոնային վիճակի անցմանը (Նկար 4.2գ):

§ 3-ում նկարագրված հադրոնների մեզոնային և բարիոնային վիճակներին կարելի է տալ դասակարգում քվարկային մոդելի և ՔՔԴ-ի միջոցով: Այսպես, մեզոնը իրենից ներկայացնում է գունաչեզոք վիճակ, որը պարունակում է գունային լարով (խողովակով) իրար հետ կապված վալենտային, ըստ գույնի սիմետրիզացված քվարկ-հակաքվարկ զույգ: Վալենտային քվարկ-հակաքվարկ զույգը կրում է այդ մեզոնի քվանտային չափորոշիչները:

Նկ. 4.3ա–ն ցույց է տալիս մեզոնի երեք գույն–հակագույն բաղադրիչներից մեկը: Բարիոնն իրենից ներկայացնում է գունաչեզեք վիճակ, որը պարունակում է վալենտային, ըստ գույնի հակասիմետրիզացված երեք քվարկներ, որոնք միասին կրում են այդ բարիոնի քվանտային չափորոշիչները: Քվարկները կապվում են միմյանց հետ երեք գունային լարերի միջեցով, որոնք իրար հետ խաչվում են մեկ կետում, որը կոչվում է լարային հանգույց: Նկ. 4.3 բ–ն ցույց է տալիս երեք վալենտային քվարկներից կազմված բարիոնի վեց կոնֆիգուրացիաներից մեկը: Աղյուսակ 4.1–ում ներկայացված է որոշ բարիոնների և մեզոնների քվարկային բաղադրությունը:

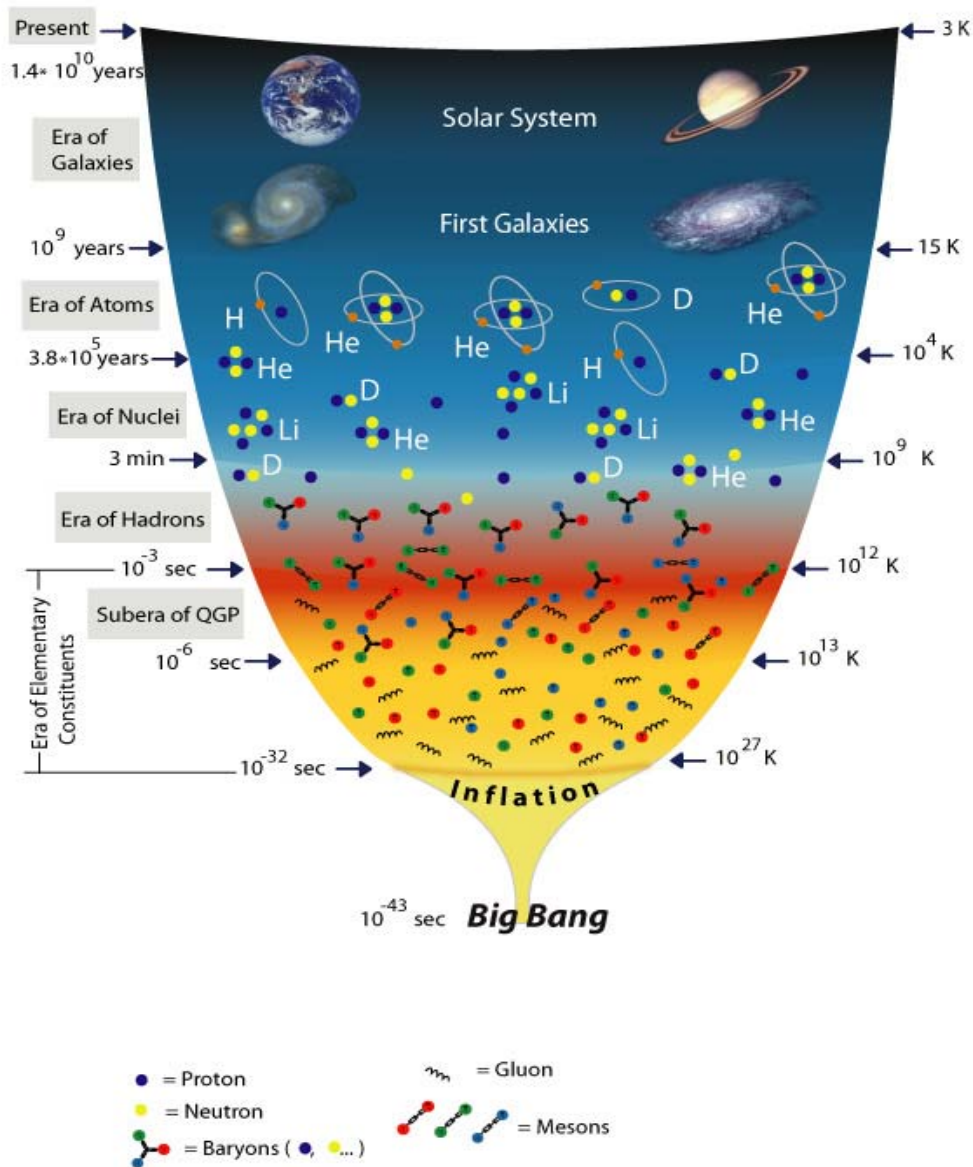
Բարիոններ	Քվարկային բաղադրությունը	Մեզոններ	Քվարկային բաղադրությունը
p	uud	$\pi^{\pm}, \pi^0$	$u\bar{d}, d\bar{u}, (u\bar{u} + d\bar{d})/\sqrt{2}$
n	udd	$K^{\pm}, K^0, \bar{K}^0$	$u\bar{s}, \bar{u}s, d\bar{s}, \bar{d}s$
$\Delta^{++}, \Delta^+, \Delta^0, \Delta^-$	uuu, uud, udd, ddd	$D^{\pm}, D^0, \bar{D}^0$	$c\bar{d}, \bar{c}d, c\bar{u}, \bar{c}u$
Λ^0	uds	D_s^+, D_s^-	$c\bar{s}, \bar{c}s$
$\Sigma^+, \Sigma^0, \Sigma^-$	uus, uds, dds	$B^{\pm}, B^0, \bar{B}^0$	$u\bar{b}, \bar{u}b, d\bar{b}, \bar{d}b$
Ξ^0, Ξ^-	uss, dss	$B_s^0, \bar{B}_s^0$	$s\bar{b}, \bar{s}b$
Ω^-	sss	B_C^+, B_C^-	$c\bar{b}, \bar{c}b$
$\Lambda_C^+, \Sigma_C^{++}, \Sigma_C^+, \Sigma_C^0, \Xi_C^+, \Xi_C^0, \Omega_C^0$	$udc, uuc, udc, ddc, usc, dsc, ssc$		
$\Lambda_b^0, \Xi_b^0, \Xi_b^-$	udb, usb, dsb		

Աղյուսակ 4.1: Տվյալ բուրմունք ունեցող բարիոնային և մեզոնային խմբերի ամենաթեթև վիճակների քվարկային բաղադրությունը:

§ 5 Նյութի նոր, էքստրեմալ գերխիտ և գերտաք վիճակ՝ Քվարկ–Գլյուոնային Պլազմա (ՔԳՊ)

Ոչ շատ բարձր ջերմաստիճաններում ($T \leq 1$ էՎ = 11000 K, տես (2.8)) նյութը, որն իրենից ներկայացնում է ատոմների և մոլեկուլների համախումբ, դասակարգվում է երեք ագրեգատային վիճակների՝ գազային, հեղուկ և պինդ: Եթե ջերմաստիճանը գերազանցում է ատոմներում էլեկտրոնների կապի էներգիաները, ապա նյութն անցնում է մի այնպիսի ագրեգատային վիճակի, որտեղ էլեկտրոնները և իոնները ազատ են: Նյութի այսպիսի վիճակն անվանվում է էլեկտրամագնիսական պլազմա (ԷՊ): Գոյություն ունեն էՊ-ի տարբեր տեսակներ, որոնց համապատասխանում է 10^5 –ից 10^9 K ջերմաստիճանային տիրույթ կամ որ նույնն է՝ 10 էՎ–ից 100 ԿէՎ էներգիա: Արդի տիեզերքի նյութի գերակշիռ մասը՝ աստղերը, աստղային մթնոլորտը, գալակտիկական միգամածությունները և միջաստղային միջավայրը, գտնվում են ԷՊ վիճակում: Երկրամերձ տիրույթում ևս՝ արեգակնային քամու ճանապարհին, կարելի է գտնել ԷՊ:

Նկ. 5.1: Տիեզերքի պատմությունը: Ուժեղ փոխազդող նյութի էվոլյուցիան Մեծ Պայթյունից մինչև մեր օրերը:

Ըստ տեսական կանխագուշակումների, 150–200 ՄեՎ-ից (ավելի քան 10^{12} K) բարձր ջերմաստիճաններում այլևս հնարավոր չէ հադրոնային նյութը դիտարկել որպես առանձին հադրոններից կազմված համակարգ: Տեղի է ունենում փուլային անցում այնպիսի մի վիճակի, որն իրենից ներկայացնում է հադրոնային բաղադրիչների՝ քվարկների և գլյուոնների, համակարգ. սա այսպես կոչված քվարկ-գլյուոնային պլազման է (ՔԳՊ): Ենթադրվում է, որ տիեզերքը իր էվոլյուցիայի սկզբնական փուլում եղել է այդպիսի վիճակում:

Մեր տիեզերքի ծագման և զարգացման վերաբերյալ լայնորեն տարածված ժամանակակից տեսակետը հիմնված է Մեծ Պայթյունի վարկածի վրա: Համաձայն այս վարկածի, մեր տիեզերքը ծնվել է 14 միլիարդ տարի առաջ մեծ պայթյունից,

որին հետևել է շատ արագ ուռչում, ինչի հետևանքով անջատվել է էներգիայի և նյութի տարրական բաղադրիչների հսկայական քանակություն: Տիեզերքի լայնացման և սառեցման ընթացքում առաջացել են մասնիկներ որոնցից *ստեղծվել է սովորական նյութը, և ձևավորվել են կառուցվածքներ որոնք մենք այսօր տեսնում ենք տիեզերքում՝ սկսած ատոմներից մինչև գալակտիկաները:*

XX դարի ընթացքում հիմնովին ապացույցներ են կուտակվել Մեծ Պայթյունի տեսության օգտին: Դրանց շարքում են թեթև միջուկների հարաբերական քանակը տիեզերքում և 3 աստիճանանոց ռելեկտային ճառագայթումը:

Նկար 5.1–ում տրված է տիեզերքի էվոլյուցիայի դիագրամը: Պայթյունը տեղի է ունեցել այսպես կոչված Պլանկյան (10^{-43} վ) ժամանակաընթացքում: Դրանից հետո սկսվել է գեր արագ ուռչում, որը տևել 10^{-32} վ և ավարտվել է տիեզերքի անցումով՝ այսպես կոչված տարրական բաղադրիչների ժամանակահատված (էրա): Այդ էրայի սկզբում նյութը ունեցել է $\sim 10^{26}$ K ջերմաստիճան, $\sim 10^{70}$ գ/սմ³ խտություն և բաղկացած է եղել նյութի տարրական բաղադրիչներից՝ թույլ փոխազդեցությունները կրող *W*- և *Z*- բոզոններից, ֆոտոններից, նեյտրինոներից, լեպտոններից, (նկարում ցույց տված չեն), ինչպես նաև քվարկներից և գլյուոններից: Չափազանց արագ ընդլայնման ընթացքում այդ “ապուրի” տարբեր կոմպոնենտները ենթարկվել են տարբեր էվոլյուցիայի և մեկ միկրովայրկյանական հասակում տիեզերքը մտել է ՔԳՊ–ի ենթաէրան, երբ քվարկները և գլյուոնները գերիշխել են տիեզերքի նյութի կոմպոնենտում: Հաջորդող 1000 մկվ–ի ժամանակաընթացքում ՔԳՊ–ն սառչել է մինչև 10^{12} K, “նոսրացել” մինչև 10^{11} գ/սմ³ և, պարփակվածության հետևանքով, փոխակերպվել է պրոտոնների, նեյտրոնների և այլ հադրոններ՝ դրանով իսկ մտնելով հադրոնների էրա: Այնուհետև պահանջվել է 3 ր, որ պրոտոնները և նեյտրոնները ձևավորեն թեթև միջուկներ (D, He, Li...): Տիեզերքի էվոլյուցիան սկսած այս 3 րոպեանոց հասակից մինչև 380000 տարեկան հասակը ավարտվել է ատոմների ձևավորումով: Այս երկու, ինչպես նաև տիեզերքի պատմության հաջորդ փուլերը նույնպես պատկերված են նկար 5.1–ում:

Ներկայումս քվարկները և գլյուոնները պարփակված են պրոտոններում և նեյտրոններում: Այնուհանդերձ ՔԳՊ–ին համանման նյութ մինչ այժմ կարող է գոյություն ունի նեյտրոնային աստղերում, որտեղ խտությունն այնքան մեծ է (տես § 7), որ եթե աստղից վերցնենք գնդասեղի գլխիկի չափ աստղանյութ, ապա այն ավելի շատ նյութ կպարունակի, քան հսկայական եգիպտական բուրգը: Այսպիսի խտությունների դեպքում քվարկների և գլյուոնների միջև հեռավորությունները դառնում են շատ փոքր, և ուլտրամանուշակագույն ազատության մեխանիզմի հիման վրա կարող է ձևավորվել ազատ քվարկների և գլյուոնների ագրեգատային վիճակ, այսինքն՝ ՔԳՊ:

Լաբորատոր փորձերում ՔԳՊ–ի հայտնաբերումը գլխավոր մարտահրավերներից մեկն է արդի ֆիզիկային: ՔԳՊ–ի որոնումների փորձարարական մոտեցումների մանրամասները նկարագրված են § 7-ում:

§ 6 Մասնիկների ու իոնների արագացուցիչները որպես գործիք ՌԺՓ-ի լաբորատոր ուսումնասիրության համար:

ՌԺՓ-ի և հադրոնների հատկությունները հետազոտվում են աշխարհի լաբորատորիաներում՝ գրեթե մինչև լույսի արագությունը արագացված մասնիկների

օգնությամբ: Դրանք են էլեկտրոնները և պոզիտրոնները, պրոտոնները և հակապրոտոնները, ինչպես նաև տարբեր իոններ: Որքան ավելի բարձր է արագացված մասնիկի էներգիան, այնքան նյութի ավելի խոր և նուրբ կառուցվածք կարելի է հետազոտել նրա օգնությամբ: Բոլոր հադրոնները, բացի պրոտոնից, հայտնաբերվել են արագացված մասնիկների փնջեր օգտագործող գիտափորձերում: Աշխարհում կառուցվում և շահագործվում են երկու տեսակի արագացուցիչներ, այսպես կոչված անշարժ թիրախով արագացուցիչներ և կոլայդերներ: Առաջին տեսակի սարքավորումներում արագացված մասնիկների փունջը բախվում է անշարժ թիրախի հետ: Կոլայդերներում երկու փնջեր արագացվում են մեկը մյուսին հակառակ ուղղությամբ և բախվում են միմյանց որոշակի կետերում: Այդ երկու արագացման եղանակները ունեն իրենց առավելությունները և թերությունները: Օրինակ, անշարժ թիրախի արագացուցիչները թույլ են տալիս ստանալ այսպես կոչված երկրորդական փնջեր, որոնք բաղկացած են թիրախի հետ հիմնական փնջի փոխազդեցության հետևանքով ծնված մասնիկներից: Այս կերպ հաջողվում է ստանալ ֆոտոնների, հակապրոտոնների, պոզիտրոնների, լիցքավորված պիոնների և կաոնների, ինչպես նաև $\Sigma^\pm$ հիպերոնների երկրորդային փնջեր և օգտագործել վերջիններս հետազոտության փորձերի համար: Բացի այդ, անշարժ թիրախի եղանակը թույլ է տալիս օգտագործել տարբեր նյութերի (սկսած ջրածնից մինչև ուրան) թիրախներ: Իրենց հերթին կոլայդերները շատ օգտակար են, երբ պահանջվում է հետազոտել մեծ զանգված ունեցող համակարգերի և մասնիկների ծնունդը:

Օրինակ՝ 1000 ՉԷՎ էներգիա ունեցող պրոտոնի փոխազդեցությունում ջրածնային անշարժ թիրախի հետ կարող է ծնվել առավելագույնս 42 ՉԷՎ զանգված ունեցող մասնիկ, այնինչ 1000 ՉԷՎ էներգիա ունեցող երկու պրոտոնների բախումը կարող է ապահովել է գրեթե 2000 ՉԷՎ զանգված ունեցող մասնիկի ծնունդը: Այդուհանդերձ 6.1 –ում թվարկված են աշխարհի խոշորագույն արագացուցիչները: Բացառությամբ LHC-ի, դրանք բոլորը գործում են ներկայումս, իսկ LHC-ի շահագործումը սկսվելու է 2007 թվականի կեսերին:

Բազմաթիվ արագացուցչային համալիրներ են գործում Եվրոպայում, Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկայում, Ճապոնիայում և Չինաստանում: Դրանցից մի քանիսը

Մասնիկների և իոնների բարձր էներգիաների արագացուցիչներ			
Արագացուցիչ	Եղանակ	Փնջի մասնիկներ	Փնջի էներգիա
PEP (Positron-Electron Project) -II SLAC, Ստենֆորդ, ԱՄՆ	կոլայդեր	$e^+ - e^-$	3.1×9 ՉԷՎ
Tevatron FNAL, ԱՄՆ	կոլայդեր	$\bar{p} - p$	980×980 ՉԷՎ
SPS (Super Proton Synchrotron) CERN, Շվեյցարիա	անշարժ թիրախ	p	450 ՉԷՎ
		իոններ	158 ՉԷՎ ըստ նուկլոնի
RHIC (Relativistic Heavy Ion Collider) BNL, ԱՄՆ	կոլայդեր	$p - p$	100×100 ՉԷՎ
		իոն-իոն	100×100 ՉԷՎ ըստ նուկլոնի
LHC (Large Hadron Collider) CERN, Շվեյցարիա	կոլայդեր	$p - p$	7×7 ՏԷՎ
		իոն-իոն	2.75×2.75 ՏԷՎ ըստ նուկլոնի

Աղյուսակ 6.1 Աշխարհի խոշորագույն արագացուցիչների հիմնական բնութագրերը:

հայտնի են ամբողջ աշխարհում՝ ներատոմական ֆիզիկայի երևույթների բացահայտման մեջ իրենց կատարած ականավոր ներդրումով: Այսպես, ԱՄՆ-ում գտնվող SLAC (Stanford Linear Accelerator Center) կենտրոնը հանրահայտ է պրոտոնի քվարկային կառուցվածքի հայտնագործման համար, որը կատարվել է պրոտոնների վրա էլեկտրոնների այսպես կոչված խորը ոչ առածական ցրման պրոցեսում: Այդ հայտնագործումը 1960 թվականների վերջերից մինչև 1970 թվականների սկզբները կատարած մի շարք գիտափորձերի հետևանք էր: յ/ս մեզոնի հայտնաբերումը կատարվել է 1974 թվականի նոյեմբերին SLAC-ում և մեկ ուրիշ ամերիկյան հետազոտությունների կենտրոնում, որը կոչվում է BNL (Brookhaven National Laboratory): Այդ հայտնագործությունը կոչվել է «նոյեմբերյան հեղափոխություն» քանի որ այն հաստատել է ուժեղ փոխազդող նյութի նոր բաղադրիչի՝ «հմայք» անվանված ծանր քվարկի, գոյությունը (տես § 4) :

Աշխարհի խոշարագույն եվրոպական հետազոտությունների կենտրոնը, որը կոչվում է CERN (European Organization for Nuclear Research) ընդգրկում է արագացուցիչների մի լայն համալիր, որոնք նախատեսված են մի քանի ՄԷՎ-ից մինչև մի քանի ՏԷՎ էներգիա ունեցող փնջերի ստացման և այդ փնջերով գիտափորձեր կատարելու համար:

1984 թվականին W- և Z- բոզոնների (թույլ փոխազդեցության կրողներ) հայտնաբերումը UA1 և UA2 գիտափորձերում՝ օգտագործելով պրոտոն-հակապրոտոնային կոլայդերը, իրենից ներկայացնում է CERN-ի կարևորագույն ձեռքբերումը: Ներկայումս բոլոր ջանքերը CERN-ում գործադրվում են երբևիցէ շահագործվածներից ամենամեծ LHC (Large Hadron Collider-Մեծ Հադրոնային Կոլայդեր) արագացուցիչը կառուցելու նպատակով: Այդ 27 կմ երկարություն ունեցող հսկա կոլայդերը արագացնելու է պրոտոնները՝ հասցնելով նրանց էներգիան մինչև 7 ՏԷՎ: LHC-ի գլխավոր նպատակներից է պրոտոն-պրոտոնային բախումներում որոնել սկայյար մասնիկ հանդիսացող Հիգսի բոզոնը, որի զանգվածը կարող է հասնել մինչև 1 ՏԷՎ: Համաձայն ներատոմական ֆիզիկայի ժամանակակից տեսության, նյութի տարրական բաղադրիչները (էլեկտրոնները, մյուոնները, քվարկները, W- և Z- բոզոնները) ձեռք են բերել իրենց զանգվածները հենց Հիգսի բոզոնների հետ փոխազդեցության շնորհիվ:

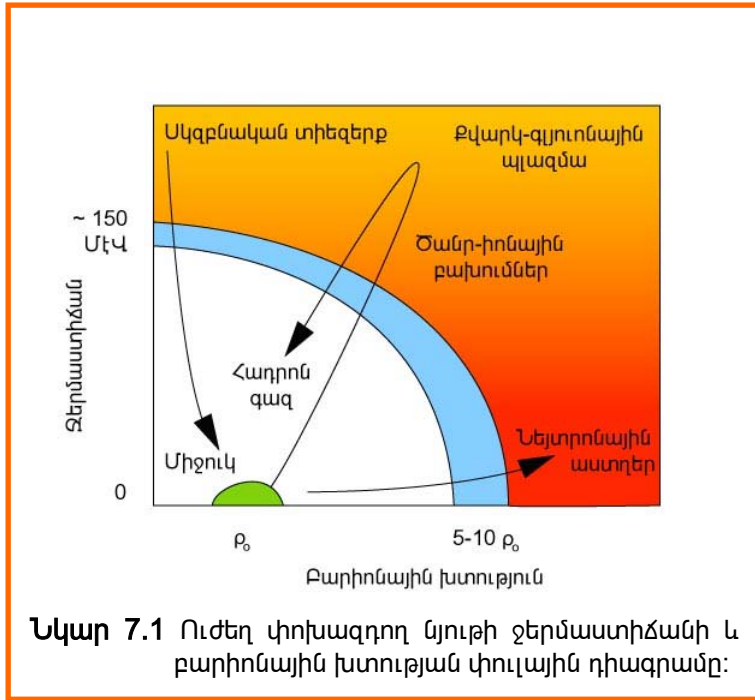
Պակաս հայտնի, բայց ոչ պակաս կարևոր, մյուս արագացուցչային կենտրոնները իրենց անգնահատելի ներդրումն ունեն այնպիսի անհրաժեշտ չափումներում, ինչպիսիք են ֆիզիկական հաստատունների և տարրական մասնիկների բնութագրիչների արժեքների ճշգրտումը, ֆունդամենտալ փոխազդեցությունների համաչափությունների մանրակրկիտ ստուգումը:

Վերջին տասնամյակի ընթացքում հատուկ ուշադրություն է դարձվում ծանր իոններով գիտափորձերին, որոնց գլխավոր նպատակն է հայտնաբերել ՔԳՊ-ն և ուսումնասիրել նյութի այս նոր ագրեգատային վիճակի հատկությունները: Ծանր իոնների փնջերով կատարվող հետազոտությունների միջազգային ծրագիրը կազմված է ներկայումս գործող բազմաթիվ գիտափորձերից, որոնք կատարվում են բախման էներգիաների լայն տիրույթում՝ սկսած մեկ նուկլոնին բաժին ընկնող մի քանի ՊԷՎ-ից մինչև SPS- և RHIC-ի էներգիաները (տես աղյուսակ 6.1): Միաժամանակ՝ ֆիզիկոսների հանրությունը սպասում է 2007 թվականին CERN-ում ALICE (A Large Ion Collider Experiment – Մեծ իոնային կոլայդերի գիտափորձ) դետեկտորի գործարկմանը: ALICE-ը հետազոտելու է LHC-ում արագացված կապարի հանդիպակաց փնջերի ճակատային բախումները, որտեղ ամեն մի նուկլոնին բաժին ընկնող էներգիան հավասար է լինելու 2.75 ՏԷՎ-ի, այսինքն

կապարի անեն մի իոնը կրելու է $2.75 \times (\text{կապարի ատոմական կշիռ}) = 2.75 \times 208 = 572$ ՏէՎ էներգիա:

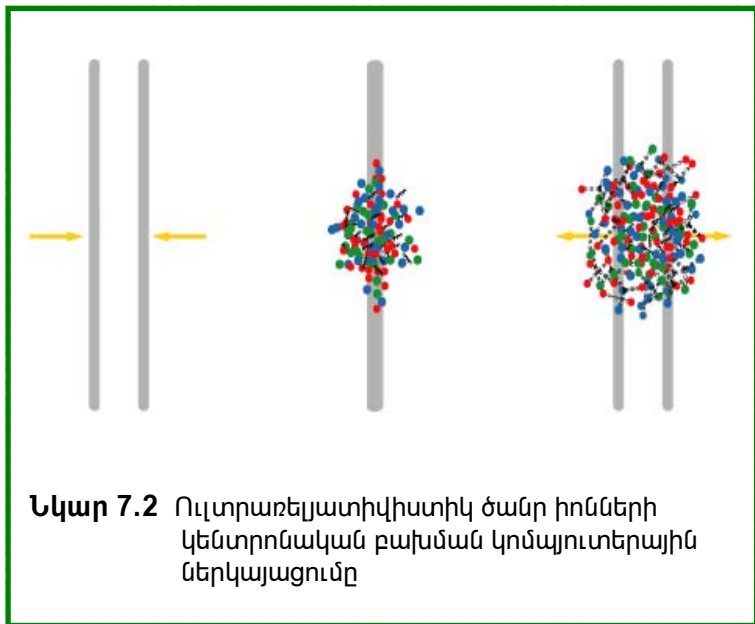
§ 7 ՔԳՊ-ի որոնումը ՈՒԾԻԲ (ուլտրառեյատիվիստիկ ծանր իոնների բախումներ) գիտափորձերում

Նկ 7.1-ում բերված դիագրամը ցուցադրում է ուժեղ փոխազդող նյութի փուլերը

տարբեր ջերմաստիճանների և բարիոնային թվի խտությունների դեպքում: Կապույտ շերտը անցնում է հադրոնային գազի և ՔԳՊ-ի փուլերի սահմանով: Դիագրամից երևում է, որ ՔԳՊ-ն կարող է գոյություն ունենալ տարբեր ջերմաստիճանների և բարիոնային խտությունների դեպքում: Այսպես՝ §5-ում հիշատակված նեյտրոնային աստղերի կենտրոնում ձևավորված ՔԳՊ-ն ունի շատ մեծ բարիոնային խտություն և ցածր ջերմաստիճան (ρ_0 սովորական միջուկային խտություն և բացարձակ զրոյին մոտ ջերմաստիճան ունեցող

նյութի տիրույթը նշված է Նկ 7.1-ում կանաչ կիսաշրջանակով): Մյուս կողմից, վաղ տիեզերքի ՔԳՊ փուլն իրենից ներկայացնում է ազատ քվարկների և գլյուոնների շատ բարձր ջերմաստիճան և զրո բարիոնային խտություն ունեցող ագրեգատային վիճակ: Նկ. 7.1-ում մեջտեղի գիծը ցույց է տալիս ՈՒԾԻԲ-ում “Փոքրիկ Պայթյունի” ստեղծման և հետագա էվոլյուցիայի պատմությունը: Իոնները, որոնք պարունակում են ρ_0 խտություն և ցածր ջերմաստիճան ունեցող սովորական բարիոնային նյութ, բախվում են միմյանց հետ և ծնում են տաք և խիտ ուժեղ փոխազդող սկզբնանյութ:

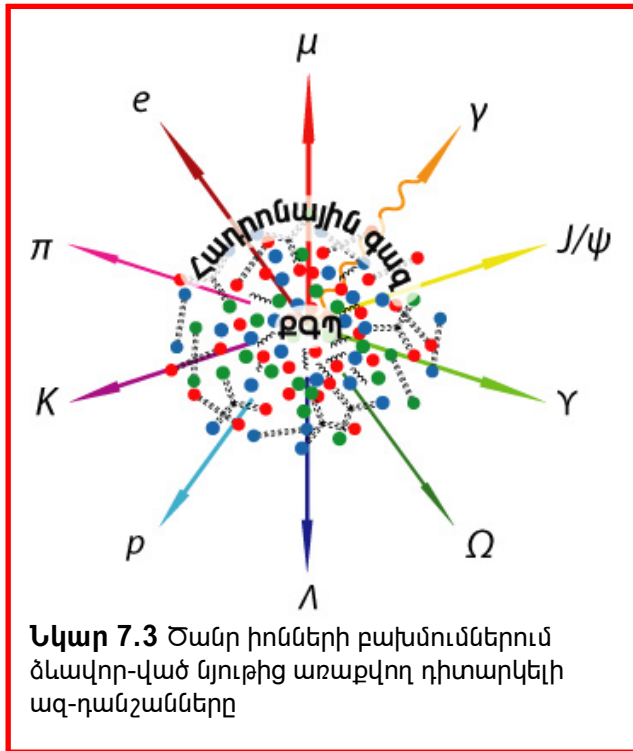

Որքան արագ է իոնների հարաբերական շարժումը, այնքան բարձր է սկզբնանյութի ջերմաստիճանը: Կորի առավելագույն արժեքը համապատասխանում է շատ բարձր էներգիաներով իոնների բախումներին, որտեղ սպասվում է ՔԳՊ-ի ձևավորում: Կորի հետագա նվազումը համապատաս-

խանում է ՔԳՊ-ի սառեցմանը և կոնդենսացմանը հաղորնային գազի:

Սպասվում է, որ LHC-ում ծանր իոնների կենտրոնական բախումներում էներգիայի և նյութի առատ անջատումը ապահովելու է ՔԳՊ-ի ձևավորման համար անհրաժեշտ ջերմաստիճաններ և խտություններ: Բացի դրանից, ենթադրվում է, որ ՔԳՊ-ն կարող է ձևավորվել անգամ RHIC-ում և SPS-ում արագացված իոնների բախումներում, և գլխավոր դժվարությունը փորձարարական տվյալների հիման վրա այս էներգիաներում ՔԳՊ-ի ձևավորման հաստատման համար այն է, որ տեսական կանխագուշակումներում առկա են անորոշություններ:

Նկ. 7.2-ում բերված է գրեթե լույսի արագությամբ շարժվող երկու ծանր իոնների բախման պրոցեսի կոմպյուտե-րային ներկայացումը: Համաձայն Այնշտայնի

հարաբերականության հատուկ տեսության, բախվող միջուկները լաբորատոր համակարգում երևում են բարակ բլիթ-ների նման: Լաբորատորիայում “Փոքրիկ Պայթյունը” առաջացնում է ՔԳՊ: ՔԳՊ-ն ընդլայնվում է հրագնդի նման, սառում է և արդյունքում վերածվում սովորական հաղորնային նյութի: Հազարավոր մասնիկներ են ծնվում: Այս մասնիկները գրանցվում են դետեկտորների կողմից, որոնցում նրանց թողած հետագծերը վերականգնվում են ժամանակակից հզոր համակարգչային ծրագրերի միջոցով:

Նկ 7.3-ը պատկերում է այն բնորոշ “ազդանշանները”, որոնք առաջանում են բախման պրոցեսի տարբեր փուլերում և գրանցվում են գիտասարքի օգնությամբ: Էլեկտրա-

ազնիական ազդանշանները, օրինակ՝ ֆոտոնները, էլեկտրոնները և մյուսն-ները, ծնվում են պրոցեսի բոլոր փուլերում և առաքվում են գրեթե առանց փոխազդելու շրջապատող ՔԳՊ-ի կամ հաղորնային նյութի հետ: $c\bar{c}$ և $b\bar{b}$ ծանր քվարկ-հակաքվարկ զույգերից կազմված մեզոնները, ինչպիսիք են, օրինակ՝ J/ψ -ն և Υ -ը, ծնվում են բախման պրոցեսի սկզբնական փուլում: Սա նշանակում է, որ էլեկտրամագնիսական ազդանշանները և ծանր մեզոնները կրում են որոշակի տեղեկություններ նյութի էվոլյուցիայի պատմության վերաբերյալ, վորոնք կարող են ուսումնասիրվել դիտարկվող ազդանշանների հատկությունների վերլուծության օգնությամբ: $u-$, $d-$ և $s-$ թեթև քվարկներից կազմված հաղորնները ծնվում և առաքվում են էվոլյուցիայի վերջին փուլերում և նրանց հետազոտությունը կարող է տեղեկություններ հաղորդել ինչպես հաղորնային նյութի հատկությունների, այնպես էլ ՔԳՊ-ից հաղորնային նյութի փուլային անցման պատկերի վերաբերյալ:

Ճշգրիտ գանազանելու համար ՔԳՊ-ի փուլը ծանր իոնային բախման ամբողջ էվոլյուցիայի պատմությունից անհրաժեշտ է ՔԳՊ-ին ներհատուկ ազդանշանների պատշաճ վերլուծություն: Այդ ազդանշաններն են՝ մեծ էներգիա ունեցող ջերմային ֆոտոնների ճառագայթումը, տարօրինակ հաղորնների ելքի ուժեղացումը, մասնիկների բազմակիության ֆլուկտուացիաները, J/ψ - մեզոնի ելքի ճնշումը և այլն:

Օրինակ, կանխագուշակվում է, որ ՔԳՊ-ի գերխիտ և գերտաք միջավայրում ՄՄ մեզոնի ելքը էականորեն ճնշվում է՝ համեմատած, օրինակ, նրա ելքի հետ պրոտոն-պրոտոնային կամ պրոտոն-միջուկային փոխազդեցություններում, որոնցում ՔԳՊ-ի առաջացում չի ակնկալվում: § 9-ում կներկայացնենք, թե ինչպես են վերլուծության ենթարկվում CERN–ի ծանր իոնային գիտափորձերից մեկի՝ NA60-ի, տվյալները՝ նպատակ դնելով որոնել լիցքավորված մասնիկների բազմակիության ֆլուկտուացիաներ ազիմուտալ անկյան բաշխումում:

§ 8 Մասնիկների դետեկտորներ

Այս մասում հակիրճ ներկայացված են բարձր էներգիաների ֆիզիկայում օգտագործվող մասնիկների դետեկտորները: Այդ դետեկտորներից մի քանիսը կիրառված են CERN–ի NA60 գիտափորձում:

Ընդհանուր առմամբ մասնիկների դետեկտորների կիրառությունը հիմնված է մասնիկի կորցրած էներգիայի գրանցման վրա: Դետեկտորի նյութի միջով անցնելիս լիցքավորված մասնիկը իր էներգիայի մի մասը կորցնում է օրինակ՝ ատոմների (մոլեկուլների) իոնիզացման և գրգռման վրա:

Սցինտիլյացիոն (առկայծիչ) դետեկտորներում լիցքավորված մասնիկի էներգետիկական կորուստները վերածվում են ֆոտոնների, որոնք կարող են գրանցվել ֆոտոբազմապակիչների օգնությամբ, արդյունքում ձևավորվելով էլեկտրական իմպուլս: Վերջինս կարող է ծածկագրվել և գրանցվել հիշողության սարքում և օգտագործվել հետագա վերլուծության համար:

Համեմատական կամ բազմալար խցիկներում (որոնք լցված են հատուկ հատկություններով օժտված գազային խառնուրդով) սկզբնական իոնիզացման արդյունքում առաջացած էլեկտրոններն արագացվում են ներքին էլեկտրական դաշտում, որը ստեղծվում է խցիկի ամբողջ ծավալով ձգված բարձրավոլտ անոդային լարերի միջոցով: Արագացված էլեկտրոններն առաջացնում են մեծ քանակությամբ երկրորդային իոնիզացման էլեկտրոններ: Վերջիններս անոդային լարերի վրա՝ մասնիկի հետագծին մոտ, առաջացնում են էլեկտրական ազդանշաններ: Մի քանի բազմալար համեմատական խցիկների օգնությամբ կարելի է վերականգնել մասնիկի հետագծի: Ժամանակակից կատարելագործված բազմալար խցիկների օգնությամբ հնարավոր է մասնիկի հետագծի երկայնքով իոնիզացիոն կորուստների բազմակի չափումներ կատարել: Այս չափումները, համակցված մագնիսական դաշտում մասնիկի իմպուլսի չափումների հետ, թույլ են տալիս գանազանել, թե ինչ լիցքավորված մասնիկ (էլեկտրոն, մյուոն, պիոն, կաոն, պրոտոն) է անցել խցիկի միջով:

Սիլիկոնային (կիսահաղորդչային) դետեկտորներում մասնիկի էներգետիկական կորուստների հետևանքով առաջանում է էլեկտրական լիցք, որը կուտակվում է էլեկտրոդների վրա՝ (արտաքին էլեկտրական դաշտի ազդեցության տակ) արդյունքում ձևավորվելով էլեկտրական իմպուլս: Առհասարակ սիլիկոնային դետեկտորները բաղկացած են լինում բազմաթիվ մանրակերտ սեգմենտներից (պիքսելներ կամ նեղ շերտեր)՝ 50–200 մկմ կարգի չափերով, որոնք ապահովում են մասնիկի կորորինատների և հետագծի վերականգման մեծ ճշտություն:

Անցումային ճառագայթման դետեկտորներ: Երբ բարձր էներգիաների մասնիկը հատում է վակուումի և միջավայրի միջև սահմանը, ապա այն առաքում է ռենտգենյան ճառագայթներ: Հենց այս ճառագայթման գրանցման հիման վրա են գործում անցումային ճառագայթման դետեկտորները: Անցումային ճառագայթման ինտենսիվությանը մեծանում է Լորենց-Ֆակտորի ($\gamma = E/m$) մեծացմանը զուգընթաց, ինչը թույլ է տալիս միմյանցից զանազանել թեթև (օրինակ՝ էլեկտրոն) և համեմատաբար ծանր (օրինակ՝ պրոն) զանգվածով մասնիկները:

Չերենկովյան դետեկտորներում օգտագործվում է Չերենկովյան ճառագայթման էֆեկտը, այսինքն՝ լույսի առաքումը լիցքավորված մասնիկի կողմից, որի v արագությունը n բեկման ցուցիչ ունեցող միջավայրում գերազանցում է լույսի c/n արագությանը: Սովորաբար գազային պարունակությամբ Չերենկովյան դետեկտորները կիրառվում են զանազանելու համար էլեկտրոնները (որոնց համար $v > c/n$) ավելի ծանր մասնիկներից (որոնց համար $v < c/n$):

Խիտ և օպտիկապես թափանցիկ նյութից պատրաստված մեծ ծավալի Չերենկովյան դետեկտորները կարող են ծառայել որպես **էլեկտրամագնիսական կալորիմետր**, որը չափում է էլեկտրոնների և γ քվանտների լրիվ էներգիան բարձր էներգիաների տիրույթում: Սա կատարվում է կալորիմետրի միջավայրում կասկադային էլեկտրամագնիսական պրոցեսի զարգացման շնորհիվ: Այդ պրոցեսը իրենից ներկայացնում է նյութում բարձր էներգիաների էլեկտրոնների կողմից γ քվանտների ճառագայթման և վերջինիս e^+e^- զույգի վերածման հաջորդական (կասկադային) պրոցես: Արդյունքում սկզբնական էլեկտրոնի (կամ γ քվանտի) էներգիայի որոշակի մասը վերածվում է չերենկովյան ճառագայթման: Վերջինիս դիտարկումը թույլ է տալիս չափել ընկնող էլեկտրոնի (γ քվանտի) լրիվ էներգիան:

Նմանատիպ կալորիմետրական սկզբունք օգտագործվում է նաև **Հադրոնային կալորիմետրերում**: Վերջիններս պատրաստված են մեծածավալ խիտ նյութից (կապար, տանտալ, երկաթ և այլն), որի մեջ ներդրված են բազմաթիվ սցինտիլյացիոն կամ չերենկովյան ռադիատորներ: Խիտ նյութը ծառայում է որպես թիրախ, որտեղ ընկնող բարձր էներգիայի հադրոնները կրում են բազմակի ոչ առաձգական փոխազդեցություններ՝ ծնելով, մասնավորապես, մեծ թվով π^0 -մեզոններ, որոնք տրոհվում են քվանտների $\pi^0 \rightarrow 2\gamma$: Վերջիններս վերածվում են e^+e^- զույգերի, որոնք ռադիատորներում լույս են առաքում: Այդ լույսի դիտարկումը թույլ է տալիս չափել ընկնող հադրոնի լրիվ էներգիան:

Մագնիսական սպեկտրոմետրերը օգտագործվում են լիցքավորված մասնիկի իմպուլսը չափելու համար՝ եթե այդ մասնիկի հետագիծը մագնիսական դաշտում վերականգնված է որոշակի դետեկտորների օգնությամբ: p իմպուլս և $Q = e \cdot q$ լիցք ունեցող մասնիկի հետագիծը հաստատուն մագնիսական B դաշտում իրենից ներկայացնում է պարույր, որի կրողության R շառավիղը կապված է դաշտին ուղղահայաց իմպուլսի $p_{\perp}$ բաղադրիչի հետ հետևյալ առնչությամբ,

$$p_{\perp} = 0.3 \cdot q \cdot B \cdot R,$$

որտեղ չափման միավորներն են՝ $p_{\perp}$ -ի համար $\text{ԳէՎ}/c$ -ն, B -ի համար՝ Տեսլան և R -ի համար՝ մետրը:

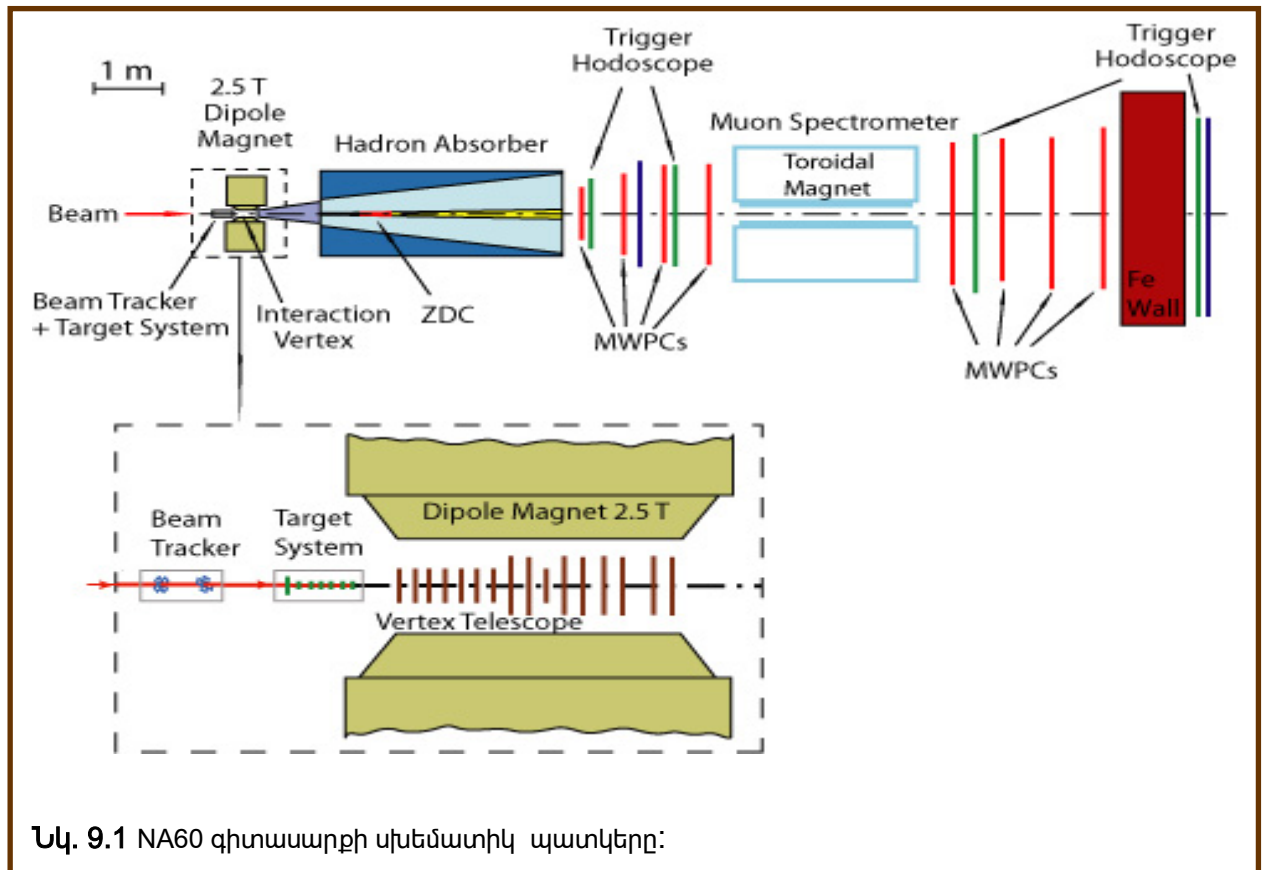
**§ 9 CERN-ի NA60 գիտափորձը: 158A ՉԷՎ էներգիայով In-In
կենտրոնական բախումների տվյալների վերլուծությունը:**

NA60-ը՝ վերնագրված “Արագ Դիմյունի և Բուրմունքի Ծնման Ուսումնասիրումը Պրոտոնների ու Ծանր Իոնների Փնջերի Միջոցով CERN-ի SPS-ում”, CERN-ի ծանր իոնային գիտափորձերից մեկն է SPS արագացուցիչում: NA60-ի ծրագիրը ընդգրկում է ինչպես μ^+ և μ^- լեպտոնների, այնպես էլ լիցքավորված հադրոնների՝ պրոտոնների, հակապրոտոնների, π^+ , π^- , K^+ , K^- մեզոնների գրանցումը: Շնորհիվ ‘Փնջի հետազոծիչ’ և ‘Գագաթնային հեռադիտակ’ բաղադրամասերի, NA60-ը թույլ է տալիս մեծ ճշտությամբ վերականգնել փոխազդեցության գլխավոր գագաթը, որն էլ իր հերթին հնարավորություն է ընձեռում մեծ ճշտությամբ չափել գրանցված մասնիկների ինպուլսները (տես ներքևում): 2002 – 2004 թվականների ընթացքում NA60-ը կուտակել է տվյալներ տարբեր էներգիաների իոնների և պրոտոնների փնջերի անշարժ իոնային թիրախների հետ բախումների մասին: Այս գլխում մենք կներկայացնենք 158A ՉԷՎ էներգիայով In-In բախումներում լիցքավորված հադրոնների ծնման տվյալների վերլուծությունը:

NA60 գիտասարքը

NA60 գիտասարքը, որի հատակագիծը ներկայացված է Նկ. 9.1-ում, կազմված է չորս հիմնական դետեկտորներից, որոնք տեղադրված են հետևյալ հերթականությամբ (ընկնող փնջի երկայնքով, այսինքն z առանցքի ուղղությամբ)՝ սիլիկոնային դետեկտոր՝ **Փնջի հետազոծիչ (Beam Tracker կամ հակիրճ՝ BT)**, սիլիկոնային դետեկտոր՝ **Գագաթնային հեռադիտակ (Vertex Telescope կամ հակիրճ՝ VT)**, **Զրո**

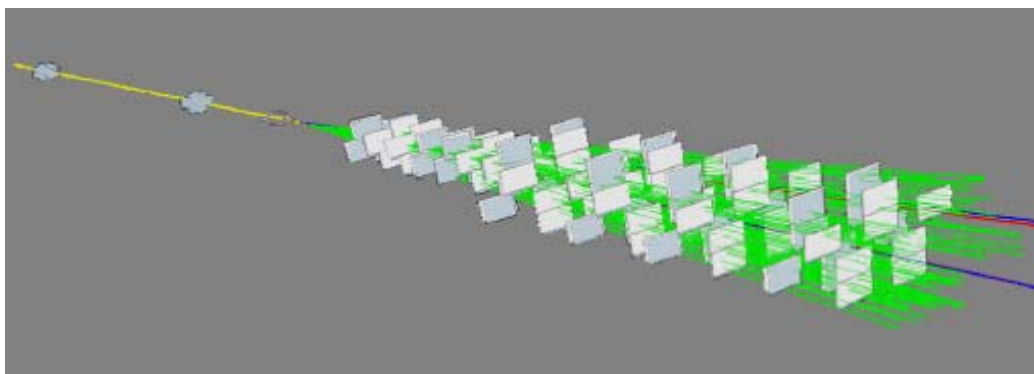
Նկ. 9.1 NA60 գիտասարքի սխեմատիկ պատկերը:

աստիճանի կալորիմետր (Zero Degree Calorimeter կամ հակիրճ՝ ZDC) և Սյուռնային սպեկտրաչափ (Muon Spectrometer կամ հակիրճ՝ MS):

BT-ն իրենից ներկայացնում է երկու հարթություն, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած է մի շարք սիլիկոնային նեղ շերտերից: Հարթությունները տեղադրված են z առանցքին ուղղահայաց և իրարից z առանցքով 20 սմ հեռու: Դետեկտորներից յուրաքանչյուրում 20 մկմ ճշտությամբ չափում են փնջի մասնիկների լայնական x և y կորդինատները: Սա թույլ է տալիս վերականգնել փնջի մասնիկի հետագիծը: BT-ի միջով անցնելուց հետո փնջի մասնիկն որոշակի հավանականությամբ կարող է փոխազդել BT-ից հետո տեղադրված թիրախի համակարգի հետ:

Թիրախի համակարգը (Target System) բաղկացած է ինդիումից պատրաստված (զ.ա.մ. $A=115$) գլանաձև, 1 մմ տրամագծով և 1.5 մմ հաստությամբ յոթ թիրախներից (միմյանցից 7.5 մմ-ով հեռացված): Երբ փնջի մասնիկը փոխազդում է թիրախում, ծնվում են երկրորդային մասնիկներ (հիմնականում պիոններ և կաոններ): $E_0=158$ A ՊէՎ (այսինքն $E_0=158 \cdot 115$ ՊէՎ ≈ 18 ՏէՎ) էներգիայով ինդիումի իոնի փոխազդեցություններում կարող են ծնվել մինչև մի քանի հարյուր երկրորդային մասնիկներ:

VT-ն տեղակայված է թիրախի համակարգից հետո և ապահովում է $2^\circ < \vartheta < 5^\circ$ (ϑ -ն մասնիկի p իմպուլսի և z-առանցքի միջև կազմած անկյունն է) բևեռային անկյան ներսում ծնված երկրորդային լիցքավորված մասնիկների գրանցումը: VT-ն կազմված է 16 ուղղահայաց հարթություններից, որոնք բաղկացած են մեծ թվով սիլիկոնային պիքսելներից (50 մկմ $\times$ 425 մկմ չափերով) և թույլ են տալիս վերականգնել լիցքավորված մասնիկների հետագծերը և փոխազդեցության գազաթի կորդինատները, որտեղից առաջացել են մասնիկները: VT-ն տեղադրված է 2.5 Տեսլա դաշտով դիպոլային մագնիսում (Dipole Magnet), որը կորացնում է մասնիկի հետագիծը՝ թույլ տալով չափել ինչպես նրա իմպուլսը, այնպես էլ լիցքի նշանը:

Նկ 9.2 BT-ում և VT-ում վերակառուցված դեպքի կոմպյուտերային ներկայացումը

ZDC-ին գտնվում է VT-ից 1.5 մ հեռավորության վրա և նախատեսված է միջուկի չփոխազդած ֆրագմենտների էներգիան չափելու համար: Այդ ֆրագմենտները (թեթև միջուկներ և նուկլոններ) գրեթե զրո աստիճանի անկյուն են կազմում փնջի հետագծի նկատմամբ: Ուստի ZDC-ի տարածական չափերն ընտրված են այնպես, որ միայն շատ փոքր ϑ անկյուն ունեցող ($\vartheta < 0.2^\circ$) մասնիկները կարող են հարվածել նրան: ZDC-ին պատրաստված է տանտալից, որում զետեղված են չերենկոպյան դետեկտորներ (քվարցե մանրաթելեր): Եթե ընկնող միջուկը չի փոխազդել թիրախի համակարգում և բխվել է ZDC-ին, ապա չերենկոպյան ճառագայթման գումարային ինտենսիվությունը ունենում է առավելագույն արժեք, որը համապատասխանում է

ընկնող միջուկի կինետիկ էներգիային՝ $E_{ZDC}^{\max} = T_0 \approx E_0 \approx 18$ ՏէՎ: Հակառակ դեպքում E_{ZDC} -ի չափված էներգիան համեմատական է չփոխազդած նուկլոնների (այսպես կոչված սպեկտատորների) թվին՝ $E_{ZDC} = N_{spect} \times 158$ ՉէՎ, մինչդեռ փոխազդած (մասնակից) նուկլոնների թիվը հավասար է՝ $N_{part} = A - N_{spect}$: N_{part} -ի համար ստացված արժեքը ծառայում է որպես բախումների կենտրոնականությունը գնահատող մեծություն: $N_{part} \approx A$ (այսինքն $N_{spect} \ll A$ կամ $E_{ZDC} \ll E_0$) դեպքը համապատասխանում է խիստ կենտրոնական բախմանը (երբ գրեթե բոլոր նուկլոնները մասնակցում են փոխազդեցությանը), մինչդեռ $N_{part} \ll A$ (այսինքն $N_{spect} \approx A$ կամ $E_{ZDC} \approx E_0$) դեպքը համապատասխանում է ծայրամասային փոխազդեցությանը (երբ նուկլոնների միայն շատ փոքր մասն է մասնակցում փոխազդեցությանը):

NA60-ի ամենամեծ դետեկտորը **Սյունային Սպեկտրաչափ** է (տեղակայված ZDC-ից հետո), որը գրանցում է In-In բախումից առաջացած մյուսնային զույգերը: MS-ը կազմված է տորոիդալ մագնիսից, մի քանի համեմատական խցիկներից (MWPC) և սցինտիլյացիոն դետեկտորներից (Trigger Hodoscope), որոնք թույլ են տալիս գրանցել մյուսները, վերականգնել նրանց հետագիծը և չափել իմպուլսը: MS-ի VT-ի միջև տեղակայված է 5 մ երկարությամբ **Հադրոնային Կլանիչը** (Hadron Absorber): Այս կլանիչը պաշտպանում է MS-ը ինչպես հադրոնների հոսքից (հիմնականում պիոններ և կաոններ), որոնք առաջացել են փոխազդեցության գազաթից, այնպես էլ $\pi^\pm$ և $K^\pm$ մեզոնների տրոհումից առաջացած ֆոնային մյուսների հոսքից: MS-ից ստացված տվյալները չեն օգտագործվում ներկա աշխատանքում, քանի որ վերջինս նվիրված է լիցքավորված հադրոնների ծնման ուսումնասիրությանը, օգտագործելով VT-ն:

In-In փոխազդեցության դեպքերի ընտրության ընդհանուր չափանիշները

NA60 գիտափորձը ճառագայթված է $158 \cdot A$ ՉէՎ ինդիումի իոնների փնջով, յուրաքանչյուր 5 վ-ում $5 \cdot 10^7$ իոն ինտենսիվությամբ: Երկու հարակից իոնների միջև Δt ժամանակային ինտերվալը ենթարկվում է վիճակագրական ֆլուկտուացիաների $\overline{\Delta t} = 5 \text{վ} / 5 \cdot 10^7 = 100$ նվ միջին արժեքի շուրջ: Մյուս կողմից՝ VT-ից ինֆորմացիան կարդալու համար անհրաժեշտ ժամանակահատվածը կազմում է $\tau_{vt} = 238$ նվ : Այս ժամանակահատվածում մեկից ավելի իոններ կարող են փոխազդել թիրախի համակարգում, ինչի արդյունքում VT-ի միջոցով վերականգնված իոնների փոխազդեցության պատկերները վերադրվում են: Այս դեպքերը, որոնք կոչվում են "pile-up" ("կուտակված" կամ "ծանրաբեռնված") դեպքեր, պետք է արտաքսվեն: Փոխազդեցության բնութագրերն աղավաղող մյուս աղբյուրն առաջանում է, երբ թիրախում իոնի փոխազդեցությունից հետո նրա սպեկտատորային ֆրագմենտները փոխազդում են հաջորդ մեկ կամ ավելի թիրախների հետ՝ կորցնելով իրանց էներգիայի մի մասը՝ մինչև ZDC-ում գրանցվելը: Սա անհնարին է դարձնում In-In սկզբնական բախմանը մասնակցած նուկլոնների N_{part} թվի ճգրիտ գնահատումը:

Այս և մի քանի այլ պատճառներով կիրառվում են դեպքերի ընտրության հետևյալ ընդհանուր չափանիշները.

1) Ընկնող միջուկի չփոխազդած նուկլոնների գումարային E_{ZDC} էներգիան փոքր է քան $E_{ZDC} < E_0 = 158 \times 115$ ՉէՎ = 18 ՏէՎ: Նշենք որ, կենտրոնական In+In բախումների

համար (որոնք դիտարկված են ստորև) ավելի խիստ պայման է կիրառված՝ $E_{ZDC} < 7$ ՏէՎ, ինչը համապատասխանում է $N_{part} > 70$:

2) Մեկից ոչ ավելի իոն է գրանցվում BT-ում՝ ZDC-ի ձևավորած ժամանակային "դարպասի" (10 նվ) ներսում:

3) Մեկից ոչ ավելի իոն է գրանցվում BT-ում՝ VT-ից ինֆորնացիան կարդալու համար անհրաժեշտ ժամանակահատվածում, ինչը կազմում է $\tau_{VT}=238$ նվ:

4) Մեկ և միայն մեկ փոխազդեցության զագաթ է վերականգնվում 7 թիրախներից որևէ մեկում (VT-ում գրանցված լիցքավորված մասնիկների հետագծերի օգնությամբ): Այդ զագաթի լայնակի կորդինատները համատեղելի են այն կորդինատների հետ, որոնք ստացվում են BT-ով վերականգնված իոնի հետագծի էքստրապոլացումով ընդհուպ մինչև այն թիրախը, որտեղ տեղի է ունեցել փոխազդեցությունը:

Մասնիկների բազմակիության ֆլուկտուացիաների ուսումնասիրության համար օգտագործվող դեպքերի ընտրությունը

Ինչպես արդեն նշվել է § 6-ում, ՔԳՊ-ի ձևավորման ազդանշաններից մեկը միջուկ-միջուկային կենտրոնական բախումներում (որտեղ փոխազդեցությանը մասնակցում է միջուկի նուկլոնների մեծ մասը և մեծ թվով հադրոններ են առաջանում) ծնված մասնիկների բազմակիության ոչ ստատիստիկական (վիճակագրական) ֆլուկտուացիաների ուժեղացումն է: NA60 գիտափորձում 158A ԳէՎ In-In բախումներում առաջացած լիցքավորված մասնիկների մոտավորապես 1/3-ը գրանցվում են VT-ում, որի ընդհանուր անկյունային բացվածքը (ակսետատանսը) կազմում է $2^\circ < \vartheta < 5^\circ$:

Դեպքերի ընտրության առաջին քայլը φ ազիմուտալ անկյան տիրույթի ընտրությունն է, որտեղ $\varphi = \arctg(p_y / p_x)$, իսկ p_x և p_y -ը մասնիկի իմպուլսի լայնական բաղադրիչներն են: Սպասվում է, որ $-\pi < \varphi < \pi$ տիրույթում φ -ի բաշխումը պետք է լինի հավասարաչափ, եթե բավականաչափ մեծ թվով դեպքեր են օգտագործված այդ բաշխումը ստանալիս:

Սակայն պրակտիկայում չի բացառվում, որ գիտասարքի կառուցվածքն ինքնին օժտված չէ ազիմուտալ համասեռությամբ, ինչի հետևանքով խախտվում է φ -ի բաշխման համասեռությունը: Մասնավորապես, NA60-ի VT-ը ծածկում է $-\frac{11}{12}\pi < \varphi < -\frac{1}{12}\pi$ և $\frac{1}{12}\pi < \varphi < \frac{11}{12}\pi$ տիրույթները: Ընդորում այդ տիրույթներում մասնիկի

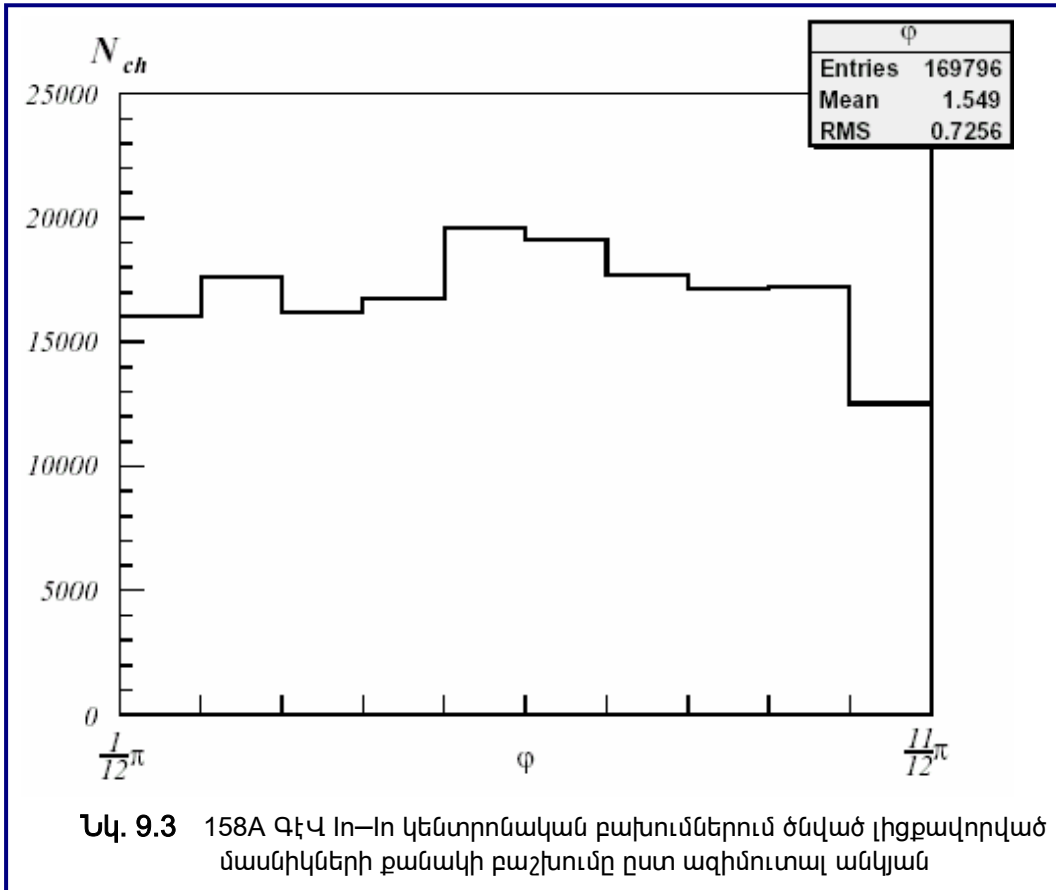
գրանցման երկրաչափական էֆեկտիվությունը (ε) կախված է φ -ից:

Դա կարելի է տեսնել նկար 9.3-ից, որտեղ բերված է լիցքավորված մասնիկների N_{ch} թվի կախումը ազիմուտալ անկյունից՝ $\frac{1}{12}\pi < \varphi < \frac{11}{12}\pi$ տիրույթում: Ինչպես երևում է,

մասնիկների գրանցման էֆեկտիվությունը հասնում է առավելագույն ε_{max} արժեքին $\frac{5}{12}\pi < \varphi < \frac{6}{12}\pi$ տիրույթում (հիստոգրամի 5-րդ բջիջ), որի համար կարելի է ընդունել

$\varepsilon(\varphi) = \varepsilon_{max} = 1$, մինչդեռ ε -ի նվազագույն արժեքը գրանցվում է $\frac{10}{12}\pi < \varphi < \frac{11}{12}\pi$ տիրույթում

(հիստոգրամի 10-ի բջիջում)՝ $\varepsilon_{min} = 0.64$:

Սկ. 9.3 158A ՉէՎ In–In կենտրոնական բախումներում ծնված լիցքավորված մասնիկների բանակի բաշխումը ըստ ազիմուտալ անկյան

Սկ. 9.3–ից որոշված $\varepsilon(\varphi)$ -ի ($i=1, 2, \dots, 10$) արժեքները օգագործվելու են ստորև՝ հաշվի առնելու համար գիտասարքի հարուցած անհամասեռության էֆեկտները: Ղեպքերի ընտրության հաջորդ քայլը կենտրոնական բախումների ընտրությունն է, որոնց համար $E_{ZDC} < 7$ ՏէՎ. Այդ սահմանափակման դեպքում ընկնող ինդիումի միջուկի փոխազդած նուկլոնների թիվը գերազանցում է $N_{part} = 70$ արժեքը (այսինքն ^{115}In միջուկի նուկլոնների 60%–ից ավելին), իսկ բախման պարամետրի միջին արժեքը հավասար է $\bar{b} = 3\text{fm}$ (բախման պարամետրը փնջի շարժման ուղղությամբ ուղղահայաց հարթության մեջ բախվող միջուկների կենտրոնների միջև եղած հեռավորությունն է): Եվ, վերջապես, ընտրած դեպքերում լիցքավորված մասնիկների թիվը պետք է բավականին մեծ լինի՝ յուրաքանչյուր դեպքի համար ընտրված φ անկյունային տիրույթներում ծնված մասնիկների թվի բաշխման վիճակագրություն ապահովելու համար: Ըստայդմ մենք պահանջելու ենք, որ այդ թիվը բավարարի $n \geq 25$ պայմանին:

In–In կենտրոնական բախման դեպքերի լրիվ թիվը, որը բավարարում է դեպքերի ընտրության չափանիշներին, հավասար է $N_{tot} = 3284$:

158A ՉէՎ էներգայով In–In կենտրոնական բախումների NA60-ի տվյալները: Բազմակիության ֆլուկտուացիաների որոնումը ազիմուտալ անկյան բաշխումում:

Այս աշխատանքի նպատակն է ինդիումի միջուկների կենտրոնական բախումներում ծնված լիցքավորված մասնիկների ազիմուտալ անկյան բաշխման մեջ դինամիկական ֆլուկտուացիաների որոնումը, ֆլուկտուացիաները, որոնք ակնկալվում են ՔԳՊ-ի առաջացման դեպքում: Այդ դինամիկական (ոչ ստատիստիկ)

Ֆլուկտուացիաները պետք է գանազանվեն ստատիստիկ ֆլուկտուացիաներից, որոնք բնորոշ են ցանկացած պատահական պրոցեսի:

Ենթադրենք, որ ազիմուտալ անկյան դիտարկվող տիրույթը բաժանված է M հավասար բջիջների: Հավանականությունը, որ այդ տիրույթում ծնված մասնիկը զբաղեցնում է i -րդ բջիջը ($i = 1, \dots, M$), հավասար է $q_i = \varepsilon_i f$, որտեղ $f = 1/M$, իսկ ε_i -ն i -րդ բջիջում մասնիկի գրանցման էֆեկտիվությունն է:

Ենթադրենք դիտարկված φ -տիրույթում միմյանցից անկախ ծնված մասնիկների թիվը N_0 է: Դինամիկական ֆլուկտուացիաների բացակայության դեպքում i -րդ բջջում n_i մասնիկ (N_0 -ից) գտնելու $P(n_i)$ հավանականությունը ենթարկվում է բինոմիալ բաշխման օրենքին

$$P(n_i) = C_{N_0}^{n_i} q_i^{n_i} (1 - q_i)^{N_0 - n_i} \quad (9.1)$$

որտեղ $C_{N_0}^{n_i}$ -ին N_0 -ից n_i -ական տարրերի զուգորդությանների քանակն է: Հեշտ է ստուգել, որ $P(n_i)$ հավանականությունները բավարարում են նորմավորման պայմանին.

$$\sum_{n_i=0}^{N_0} P(n_i) = 1, \quad (9.2)$$

իսկ, n_i -ի միջին արժեքը հավասար է՝

$$\bar{n}_i = \sum_{n_i=0}^{N_0} n_i P(n_i) = N_0 q_i \quad (9.3)$$

մինչդեռ վերջինիս միջին քառակուսային շեղվածությունը (դիսպերսիան), որը բնութագրում է բաշխման սփռվածությունը, հետևյալն է՝

$$\sigma_i^2 = \sum_{n_i=0}^{N_0} (n_i - \bar{n}_i)^2 P(n_i) = N_0 q_i (1 - q_i) \quad (9.4)$$

Այժմ ենթադրենք, որ գրանցվել է որևէ դեպք, որում գրանցվել է N_{obs} մասնիկ, որոնց ազիմուտալ անկյունները գտնվում են դիտարկվող φ -տիրույթում և այդ մասնիկների քանակը բաշխված է M բջիջներով այնպես, որ i -րդ բջիջում գտնվում է n_i հատ մասնիկ ($N_{obs} = \sum_{i=1}^M n_i$): Մասնիկների գրանցման էֆեկտիվության

սահմանափակության պատճառով ($\varepsilon < 1$)՝ գրանցված մասնիկների քանակը՝ N_{obs} -ն, փոքր է ծնված մասնիկների քանակից՝ N_0 -ից: Վերջինիս ամենահավանական արժեքը կարող է որոշվել, ենթադրելով, որ իրականում ծնված N_0 մասնիկները պատահականորեն բաշխված են M բջիջներով՝ հայտնի q_i ($i=1, \dots, M$) հավանականություններով: N_0 -ի արժեքը պետք է բավարարի այն պայմանին, որ n_i -ների դիտարկված արժեքների շեղումը սպասվող միջին արժեքներից՝ $\bar{n}_i$ -ներից, լինի նվազագույնը: Մաթեմատիկական վիճակագրությունում այդ շեղումը բնութագրվում է հետևյալ գումարով՝

$$U = \sum_{i=1}^M \frac{(n_i - \bar{n}_i)^2}{\sigma_i^2} = \sum_{i=1}^M \frac{(n_i - N_0 q_i)^2}{N_0 q_i (1 - q_i)} \quad (9.5)$$

որտեղ $\bar{n}_i$ -ի և σ_i^2 -ի արժեքները վերցված են (9.3) և (9.4) առնչություններից և $q_i = \varepsilon_i f$: Կարելի է ցույց տալ, որ U մեծությունը ընդունում է նվազագույն արժեք N_0 -ի հետևյալ արժեքի դեպքում`

$$N_0^2 = \sum_{i=1}^M \frac{n_i^2}{\varepsilon_i(1-f\varepsilon_i)} \bigg/ \sum_{i=1}^M \frac{f^2 \varepsilon_i}{1-f\varepsilon_i} \quad (9.6)$$

Այստեղ $\geq$ -ն որոշվում է փորձում դիտարկված n_i թվերի և f ու ε_i ($i=1, \dots, M$) մեծությունների հայտնի արժեքներով:

Տեղադրելով N_0 -ի արժեքը (9.6)-ից (9.5)-ի մեջ` ստանում ենք  $U$  մեծության նվազագույն արժեքը` $U_{\min}$ -ը:

Ավելի հարմարավետ է գործ ունենալ $U_{\min}$ -ի` մեկ բջջին ընկնող արժեքի հետ, այսինքն հետևյալ նորմավորված մեծության հետ` $U_{norm} = U_{\min} / M$ (նշենք, որ մեր վերլուծությունում բջիջների քանակը հավասար տասի): Կարելի է ցույց տալ, որ դինամիկական ֆլուկտուացիաների բացակայության դեպքում U_{norm} -ի բաշխման միջին արժեքը` մոտ է 1-ին` $\bar{U}_{norm} \leq 1$:

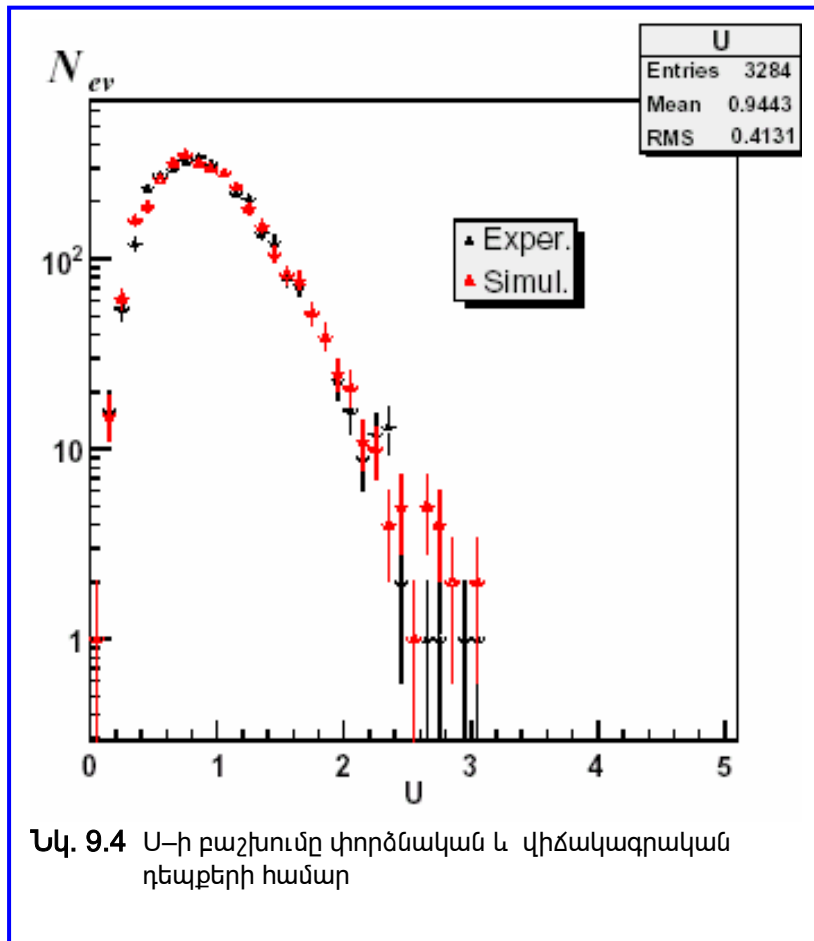
Ինչպես կարելի է տեսնել ստորև, U_{norm} բաշխումը ունի "գագաթ" (պիկ) փոքր արժեքներում` $(U_{norm})_{peak} < 1$, իսկ $U_{norm} > 1$ դեպքում այն արագորեն նվազում է:

Համեմատած ստատիստիկական ֆլուկտուացիաների հետ` դինամիկական ֆլուկտուացիաները կարող են հանգեցնել  $U_{norm}$ -ի ավելի մեծ արժեքների` հետևյալ պատճառով: Մեծ ֆլուկտուացիաների դեպքում որոշ բջիջների համար n_i զբաղեցվածությունը բավականին մեծ է, մինչդեռ մյուսների համար` բավականին փոքր, քան համապատասխան միջին արժեքը` $\bar{n}_i = N_0 q_i$ (9.5): n_i -ի մեծ շեղվածությունը $\bar{n}_i$ -ից հանգեցնում է Ξ_c^+ -ի մեծ արժեքների հավանականության մեծացման, օրինակ` $U_{norm} > 2$ դեպքում (այսինքն բաշխման "պոչի" մասում):

Պարզելու համար, թե արդյոք փորձարարական U_{norm} -բաշխումը պարունակում է ոչ վիճակագրական ֆլուկտուացիներ, անհրաժեշտ է այն համեմատել այսպես կոչված U_{stat} "վիճակագրական" բաշխման հետ: Վերջինս կառուցվում է հետևյալ կերպ. խաղարկվում են արհեստական դեպքեր, որոնցում մասնիկները պատահականորեն և իրարից անկախ բաշխված են հավասարաչափ ըստ φ անկյան` հաշվի առնելով նաև էֆեկտիվության կախումը φ -ից: Խաղարկված դեպքերի համար ստացված U_{stat} -ի արժեքը որոշվում է նույն կերպ, ինչպես դա արվում է U_{norm} -ի համար: Այնուհետև խաղարկված դեպքերի U_{stat} բաշխումը համեմատվում է U_{norm} բաշխման հետ: Ցանկացած վիճակագրորեն ապահովված տարբերություն այդ երկու բաշխումների միջև մեծ U -երի տիրույթում (օրինակ $U > 2$ տիրույթում), կարող է վկայել դինամիկական ֆլուկտուացիաների առկայության մասին: In-In կենտրոնական բախումներում գրանցված, ինչպես նաև խաղարկված դեպքերի N_{ev} թվի բաշխումները ըստ U փոփոխականի բերված են Նկ. 9.4-ում: Ինչպես կարելի է դատել այդ նկարից, U_{norm} փորձարարական բաշխման պոչային տիրույթում չի դիտարկվում որևէ ավելցուկ` համեմատած U_{stat} խաղարկված բաշխման հետ: Նշենք նաև, որ ազի-մուտալ անկյան բաշխման մեջ դինամիկական ֆլուկտուացիաներ չեն դիտարկվում նաև այն դեպքերում, երբ φ -ի տիրույթը տրոհվում է ավելի մեծ թվով բջիջների (մինչև $M = 15$) կամ գրանցված մասնիկների

թվի վրա դրվում է ավելի խիստ սահմանափակում (օրինակ՝ $n_{\text{obs}} \geq 50$ ՝ ի փոխարեն $n_{\text{obs}} \geq 25$):

Մեր աշխատանքի հիմնական եզրակացությունն այն է, որ կենտրոնական In-In բախումներում չեն դիտարկվում զգալի դինամիկական ֆլուկտուացիաներ: Քանի որ

կանխագուշակվում է, որ ԲԳՊ-ի ձևավորման հավանականությունը աճում է մասնակից նուկլոնների N_{part} թվի աճին զուգընթաց, չի բացառվում, որ դինամիկական ֆլուկտուացիաներ կարող են ի հայտ գալ ավելի մեծ կենտրոնականություն (այսինքն՝ ավելի փոքր բախման պարամետր) ունեցող փոխազդեցություններում, քան դիտարկված է տվյալ աշխատանքում: Սակայն այս տեսակի վերլուծությունը պահանջում է դեպքերի ավելի մեծ վիճակագրություն, քան ներկայումս գոյություն ունի:

Նկ. 9.4 U-ի բաշխումը փորձնական և վիճակագրական դեպքերի համար

Շնորհակալություններ

Մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում

- Հայաստանի e-Գիտության Հիմնադրամի արեգիդենտ, ALICE/YerPhI խմբի ղեկավար պրոֆեսոր Արա Գրիգորյանին, Երևանի Ֆիզիկայի Ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, #143 լաբորատորիայի վարիչ դոկտոր Հրանտ Գուլքանյանին, NA60 գիտափորձի անդամ Ռուբեն Շահոյանին, ALICE/YerPhI խմբի անդամ դոկտոր Մարտին Պողոսյանին, Հայաստանի e-Գիտության Հիմնադրամի և ALICE/YerPhI խմբի անդամներ Արսեն Հայրապետյանին և Արտեմ Հարությունյանին՝ ուն քաջալերությունը և օգնությունը զգացել ենք աշխատանքի ողջ ընթացքում,

- Երևանի Ֆիզիկայի Ինստիտուտի 143 լաբորատորիայի և ALICE/YerPhI NA60/YerPhI խմբերի անձնակազմի անդամներին հոգատար վերաբերմունքի համար,

- Լիսբոնի 'Calouste Gulbenkian' և Ժնևի 'Kidagan' հիմնադրամներին այս աշխատանքին ֆինանսական աջակցության համար:

Գրականություն

1. ***Particle Data Group*** “Review of Particle Physics” Physics Letters B592 (2004) pp 1-1109
2. ***Введение в Физику Высоких Энергий***, Перкинс Дональд (Москва Энергоатомиздат 1991)
3. ***A Brief History of Time***, Stephen W. Hawking (Bantam Press, 1988).
4. ***From Quarks to the Cosmos: Tools of Discovery***, Leon M. Lederman and David N. Schramm (Scientific American Library, 1989).
5. ***The Particle Odyssey: A Journey to the Heart of Matter***, Frank Close, Michael Marten, Christine Sutton (Oxford University Press, 2002)
6. ***Introduction To Elementary Particles***, David Griffiths (John & Sons, New York 1987)
7. ***The First Three Minutes***, Steven Weinberg (Basic Books, Inc., Publishers, New York 1988)
8. ***Слабое Взаимодействие Элементарных Частиц***, Лев Б. Окунь (Москва Физматгиз 1963)

Օգտագործված կայքեր

http://hepweb.rl.ac.uk/ppUKpics/pr_powarch.html

<http://www.lbl.gov/abc/>

<http://www.cpepweb.org/>

<http://particleadventure.org/particleadventure/>

<http://na60.cern.ch/>

<http://aliceinfo.cern.ch>

<http://www.wikipedia.org>

<http://physics.nist.gov/cuu/index.html>